

SZEMLE

FRAZON ZSÓFIA

A művészet megszólaltatása és a megszólaltatás művészete

A szüntelen változó tudományos valóságok és az Ősfoglalkozási képek kiállítás

„Kézenfekvő, hogy annak a művészete, hogy valamit megszólaltassunk, előfeltételezi, hogy az a fáradozásunk nélkül nem szólal meg, vagy nem fejezi ki magát megfelelően.”¹

(Hans-Georg Gadamer)

Az alábbiakban egy kiállítás kapcsán (*Ősfoglalkozási képek*) próbálok néhány elemzési szempontot felvonultatni, egyrészt a kiállított képek értelmi (és sok esetben tényleges) alkotójának (Herman Ottó) képeken keresztül megragadható gondolkodásmódjával és kora tudományos felfogásával kapcsolatban, másrészt a téma és a kiállítás szerzőjének (Fejős Zoltán) a kiállított képeket összebogarászó, összeillesztő, jelentéstulajdonító és magyarázó szerepével, ennek kortárs múzeum- és tudományelméleti felvetéseivel kapcsolatban.²

Megközelítesemben a *bemutató* és a *befogadás* jelentik az elemzés legfontosabb kérdésköreit, és miután a kiállításon elsősorban grafikák és festmények láthatóak, ezt a két alapkategóriát olyan elméleti megközelítés felhasználásával próbálok kibontani, amely maga is egyesíti az etnográfiai és a művészetelméleti, -szociológiai szempontokat.

¹ Gadamer, Hans-Georg: *Épületek és házak olvasása*. In Bacsó Béla (vál. szerk.): *A szép aktualitása*. Budapest: T-Twins, 1994., 161.

² A kiállítás a Néprajzi Múzeumban volt látható 2003. május 23. – 2003. szeptember 28. között, *Ősfoglalkozási képek* címen. A kiállítást rendezte Fejős Zoltán. A kiállítás teljes képanyagát és a téma elemző bemutatását ld. az azonos című katalógusban: Fejős Zoltán: *Ősfoglalkozási képek. A Néprajzi Múzeum kamarakiállítása 2003. május 23. – 2003. szeptember 14.* Budapest: Néprajzi Múzeum (Kamarakiállítások 11.), 2003.

Az Ősfoglalkozási képek – a kiállítás képei

„Hogy is lehetne összefoglalni röviden a bemutatott képanyag természetét, illetőleg a kiállítás főbb elveit? Grafikák, festmények, néhány fotó, *árulkodó* jelek, ezek *boncolgatása*, egy csöppnyi *íronia* és humor. *Néhány kép* a néprajztudomány korai időszakából, időszakáról, a *megfigyelő* szubjektum és a *reprezentáció* szerepéről, jelentéséről és gyakorlatáról. A kicsit elnagyolt, két mondatba sűrített leírás mögött láttatni kívánom a kiállítás szerzőjének kifinomult, elemző tekintetét, a kiállításba rejtett, rendkívül sűrű, sokrétű jelentéstartalmat,³ illetőleg azokat a megközelítési módokat, amelyekkel ez a jelentéstartalom a befogadók számára is kibonthatóvá válik, lehetővé téve a megérett, az elgondolkodást és adott esetben a mosolyt.

A kiállítás egy rövid felütés után négy nagyobb téma köré csoportosítja a bemutatott alkotásokat. Az első három témakör már címében is azokat a helyszíneket idézi (*A terep; A millenniumi kiállítás; Párizsi világkiállítás*), amelyekben az alkotók a képeket életre hívták és jelentőséget tulajdonítottak nekik. A kiállítások esetében ez az elv kiegészül a nyilvános bemutatás intézményével is, így már nemcsak a megfigyelt *valóság* egyfajta rögzítése, hanem hozzáférhetővé tétele is meghatározó szemponttá válik. Ebben a három témában talán az a *kapcsolat* a legfontosabb, amely a képeket és az adott tereket összeköti egymással. A záró téma (*Újabb illusztrációk*) ily módon eltér a megközelítés eddigi logikájától, és a *resztlí* érzését kelti, de ha kevésbé kritikusan és igazságtalanul veszem szemügyre az e témához tartozó képeket, akkor látható, hogy itt másról is szó van: egyrészt egy alkotói mentalitás hatásairól és kifutásáról, egy tudományos felfogás lecsengéséről, másrészt a választott és bemutatott téma, illetőleg a kiállítás levezetéséről, lezárásáról.

Mindezekről egy kicsit részletesebben. A terep egyfelől az a *hely*, ahol az adatok, a néprajzi tények megragadhatóak és létrehozhatóak, másfelől az a *konceptió*, amelyen keresztül a külső szemlélő számára is világossá tehető, hogy az adott kutatásnak melyek a főbb sűrűsödési pontjai és hangsúlyai. Herman Ottó és a terep kapcsolatában a kiállítás szempontjából a kultúra, a környezet vizuális leírása és ábrázolása volt a fő cél, amihez a saját, terepen készített jegyzetei és skiccei éppúgy hozzátartoztak, mint a már *otthon* készített kidolgozottabb *változatok*, vagy a megbízására és instrukciói alapján dolgozó

³ „A kiállítás célja, hogy a Herman Ottó munkáiban megjelent, az általa egykor rendezett kiállításokon felhasznált képeket összegyűjtse, s ezáltal bemutassa a képi illusztrációnak a 19. század végén kialakult alkalmazásait.” Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 6.

festők és grafikusok alkotásai. A *terep* teremrész tematikáján belül mindegyik képfajtára találhatunk példát.⁴

A képeken Herman Ottó által fontosnak tartott használati eszközök és szerszámok rajzai, esetleg díszített részletei találhatóak, illetőleg az állatok és a pásztorok szűkebb életterében megtalálható ideiglenes építmények, enyhelyek, távolabbi vagy közelebbi környezetükkel. A tárgyak és az eszközök esetében nem teljes kollekciókat találhatunk, hanem egy-egy kiválasztott tárgyfajta különböző variánsait, sok esetben csak az alapformának tekintett részlet felvázolásával. Ezek a rajzok talán leginkább a Herman-féle vizuális jegyzetelési metódus lenyomatainak tekinthetőek.

A terepen és a terepkutatásban az adott esetben is az egyik legfontosabb kérdés a kutató érdeklődése, fogékonysága és nyitottsága. Az, hogy milyen módon jelennek meg az *ott* vagy az *itt* hon készített képeken a kutató előzetes elvárásai, illetőleg a képek majdani felhasználásának (például az illusztrálásnak) az *előjelei*. Az *Ősfoglalkozási képek* pontosan e szempontok alapján állítja egymás mellé, egymással dialógusba a grafikákat, a festményeket és a nagyon tanulságos terepfeljegyzéseket, és a részletek összerendezésének ez a módja a katalógus lapjain is tovább folytatódik.

A terep helye és jelentése viszont nem választható el a kiállítás további témájától, a terepen *tapasztalt valóságnak* a kiállítás keretei között való bemutatásától. Esetünkben ez kettős csavarás, hiszen az *Ősfoglalkozási képek* kísérletet tesz két korábbi kiállítás, a *millenniumi kiállítás* és a *Párizsi vilákiállítás* egyes elemeinek és képhasználati elveinek bemutatására, ami nem más, mint a *kép a képben* klasszikus esete. A jelenlegi elrendezés nem rekonstruálja a két korabeli kiállítást, nem rakja össze őket kockáról kockára, hanem pontosan arra az elvre próbál példákat hozni, hogy egy gondolat miként formálódik egyik helytől a másikig (a tereptől a munkaasztalon keresztül a kiállításig), eközben hogyan változik, finomodik, gazdagodik, milyen módon rajzolódik ki és át, és ezzel összefüggésben milyen formában válik érzékelhetővé a képek mögött meghúzódó világlátás. Ez már a beszédes történetekkel színesített, idillikus életképek 19. századi birodalma, a nyugodtan legelésző, kóborló állatokkal, a porfelhő-

⁴ „Az alkotók igényes, művészi értékű munkát végző illusztrátorok voltak, noha semmi esetre sem tartoznak a magyar festészet, grafika fővonalába. Nevük többnyire állat- és zsánerképek, könyvillusztrációk révén maradt fenn, de van, akit szinte egyáltalán nem tart számon a művészet- és múzeumtörténet.” Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 7. Az *Ősfoglalkozási képek* kiállításán Herman Ottó művein kívül elsősorban Nécsey István, Koszkol Jenő és Vezényi Elemér alkotásai láthatóak. A szerzőkről részletesebben: Fejős Zoltán: Az ősfoglalkozások képei. Herman Ottó és a magyar őstörténet ábrázolásai. In *Ház és Ember*, 2002/15, 185–199; Fejős: *Ősfoglalkozási képek*.

ben közeledő nyájjal, a bográcsban fővő, gőzölgő étellel, a teljes díszben pompázó, pipázgató pásztorral, és végül az esetek nagy többségében a címben is szereplő, elsősorban *archaikusnak számító* szállásokkal és építményekkel. A grafikák és festmények sok esetben nem mások, mint az előzőekben bemutatott, terepen készült vázlatok *benépesített, kicsinosított, élővé tett* variánsai.

A két korabeli kiállítás képeit már kizárólag erre a munkára szakosodott szakemberek készítették, akikről több esetben is kiderül, hogy ők maguk nem rendelkeztek saját terepvázlatokkal, vagy nem is jártak a megörökített helyeken (persze nem is ez volt a feladatuk), hanem Herman beszámolói alapján és a saját alkotói fantáziájukra hagyatkozva hozták létre az alkotásokat. A képek kifejezetten a „korabeli kiállításokhoz készültek mint a bemutatás kellékei, részben a tudományos fejtegetések szemléltetése és bizonyítása érdekében”.⁵ Herman tudomány szemlélete és megfogalmazása szerint a képek az *ékesítés* és a *kidomborítás* funkcióit voltak hivatottak betölteni, amiben a *hatás* és a *hangulat* tényezői voltak a fő mozgatók.⁶

A képhasználatnak ez a módja a kor néprajzi kiállításainak sajátja lehetett, de a képek témaválasztása és a megvalósított alkotások már inkább Herman Ottó sajátos tudomány szemléletéről, következtetési eljárásáról tanúskodnak: a múltat, a magyar őstörténetet a maga módján értelmező tudós képei ezek, saját tudományos megközelítéseinek képekre fordításai. Ahol a tudományos következtetésben (például a források hiánya miatt) űr tátongott, ott megjelent a képzőművész ecsete és fantáziája, így a *fejlődést* folytonossá, zökkenőmentessé tette, mind a tudományos következtetésben, mind a tudomány eredményeinek látványos bemutatásában. Ebben a megközelítésben összemossódnak a tudományos okfejtésen alapuló dokumentarista bemutatás elemei a művészet szabadabban szárnyaló, asszociatív látásmódjával. A Herman irányítása mellett készülő képek és kiállítások esetében a két megközelítés módszeres szétválasztására nem találhatunk példákat. Tudomány szemléletének kulcsfogalmai: a folyamat, a folyamatként bemutatható fejlődés, a kontinuitás és a linearitás.

Ezek a fogalmak a kortárs kultúrakutatásban és társadalomtudományi gondolkodásban mára meghatározó jelentésváltozáson mentek keresztül, de a korábbi tartalom új és más szempontok alapján történő megközelítése, a jelentések új kontextusba állítása, új olvasatok kialakítása korántsem haszonta-

⁵ Fejős: *Ósfoglalkozási képek*, 6.

⁶ Idézi Fejős: *Ósfoglalkozási képek*, 14–15.

lan vállalkozás.⁷ Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a korai néprajztudomány kiállításokkal kapcsolatos elméleti megfontolásairól mennyire keveset tudunk, és milyen kevésbé foglalkozunk ezzel a témával, akkor még inkább láthatóvá válik, hogy a témaválasztás és a feldolgozás fontos és szükséges.

Az eredményeknek a kiállítási műfaj általi közvetítése egyfelől a múzeumok tudományelméleten és -történeten belül elfoglalt kritikai szerepének változására (erősödésére) utal, másfelől arra az igényre, hogy a feltett kérdések és válaszok egy szűkebben vett tudományos nyilvánosság határain túl is elérhetővé váljanak. Viszont a téma természetéből és sokrétűségéből adódóan a bemutatás során rendkívül precízen és világosan kell láthatóvá tenni a *most* múzeumba lépő látogatók számára, hogy a történetben mikor ki beszél, melyik pillanatban ki a megfigyelő, és a dialógus során hogyan alakul át a reprezentáció jelentése és praxisa. És talán ezek azok a pontok, amelyeken keresztül az *Ősfoglalkozási képek* lényege, jelentése és megvalósulása leginkább megragadhatóvá válik.

A megfigyelő és a reprezentáció – a képek olvasása

Az empirikus társadalomtudományokban talán semmi nem változott meg olyan radikálisan és elsősorban, mint a *megfigyelő* szubjektum státusza és szerepe, illetőleg a *reprezentáció* jelentése és praxisa. A látás és a nézés fizikai körülményeinek és lehetőségeinek elmúlt százötven éves története nemcsak a két fenti fogalomhoz kapcsolódó, kulturálisan kialakított jelentések nagy részét írta át és fogalmazta újra,⁸ hanem ezzel szoros összefüggésben az elméletekre és a gyakorlati tevékenységre is hatást gyakorolt. A képek elméleti megközelítése és ezzel összefüggésben a képhasználat gyakorlatának megfigyelése és leírása a néprajz/kulturális antropológia tudományterületén belül is aktuális és fontos kérdésekre irányítja a figyelmet.

Az *Ősfoglalkozási képek* azt a tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos időszakot idézi, amikor a fizikai külvilág (tudományos) rögzítésében a grafikai eljárás és a fotográfia egymás mellett élt. Fényképek használatára a tudományos szakmunkák lapjain már évtizedek óta lehetőség volt, és a kutatók elvárásai, szemlélete és lehetőségei határozták meg, hogy a mimetikus el-

⁷ „[...] azoknak a dolgoknak, amelyeknek nem csak pillanatnyilag, hanem újból és újból mondaniuk kell valamit számunkra, bizonyára elől van a helyük.” Gadamer: *Épületek és házak olvasása*, 168.

⁸ Cray, Jonathan: *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.

járások melyikét választották, például az eredmények bemutatása és illusztrálása során.⁹ A fényképezés mint újfajta realizmus, nemcsak a végeredmény (a kép), hanem a megfigyelő szubjektum, illetve a látás és a megfigyelés paradigmájának szempontjából is meghatározó változást eredményezett. Tehát a Herman-féle tudománykonstrukció képeken keresztül való megragadása-kor a dokumentálásra és illusztrálásra használt alkotásokat nemcsak mint rajzokat és festményeket, hanem mint *nem-fényképeket* is érdemes a vizsgálat tárgyává tenni.

A szerző három ponton utal erre a kapcsolatrendszerre: Herman Ottónak egy, a fényképezéshez kapcsolódó kudarcélménye¹⁰, a fénykép mint minta¹¹, valamint a fotó dokumentumként és illusztrációként való 19. századi elterjedése¹² kapcsán. Ez a három nagyon különböző perspektíva (az emocionális tartalom, a kutatói tudományszemlélet és a tudományos paradigma-váltás) lényegében jól szemlélteti azt a kontextust, amelyben a kiállított alkotásokat szemlélhetjük. De csak akkor, ha rábukkanunk. Ugyanis ezek a sarokkövek jó mélyen elrejtve (vagy csak utalások szintjén) találhatóak meg a kiállítás termeiben, és a tartalmi kifejtés a katalógus lapjain is leginkább lábujjgöcszzerű.

De találhatunk egy negyedik pontot, ahol a bemutatásban a *valóság, a fénykép* és a rajzolt *illusztráció* szemléletes és hangsúlyos egymás mellé tétele a kiállításon is remekül érvényesül. Ez nem más, mint A *millenniumi kiállítás* témakörében szereplő „őshalászati pavilon”-ábrázolások nem kevés tanulsággal szolgáló egymás mellé állítása, egymásra vetítése. Annak az eljárásnak a szemléltetése, ahogy a fénykép által mutatott tényleges világhoz a művész hozzárajzolta a Herman által fontosnak tartott további kiegészítéseket. A képeknek ilyen felfogású egymás mellé állításával legalább két (tágabban is értelmezhető) kérdést fogalmaz meg a rendező. Egyrészt, ha ezek tényleg nélkülözhetet-

⁹ A fényképezéssel, illetve a más technikai eljárással készülő képek és a világlátás kapcsolatának elméleti tárgyalása viszont még a Herman Ottó képein keresztül megidézett időszak után majd negyven évvel is meghatározó tanulmányok sorát eredményezte. Talán az egyik legfontosabb mű: Benjamin, Walter: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*. In Benjamin, Walter: *Kommentár és prófécia*. Budapest: Gondolat, 1969. 301–334, 386–394.

¹⁰ Lambrecht Kálmán Hermanról szóló életrajzi munkájában idéz egy fiatalkori vállalkozást: a kőszegi „fényirdai műtelep” megalakulását és működését, ami aztán bírósági ügyé fajult. Hivatkozza Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 16, 24.

¹¹ Vezényi Elemér Pásztor-toilette című tusrája és egy fénykép kapcsolata: „A képen ceruzával grafikai méretrajz található, mely arra utal, hogy ennek alapján készült Vezényi Elemér Pásztor-toilette című képe.” Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 63. Ez a képpár látható a katalógus borítóján is.

¹² Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 18–19.

len kellékei voltak Herman Ottó mondanivalójának, akkor miért nem mutatta be őket valójában a kiállításban, viszont, ha nem mutatta be, akkor miért tett úgy, mintha ezt megtette volna, miért rajzoltatta hozzá a valósághoz az elvárásait, hozzájárulva egy téves, idealizált kép széles körben való elterjedéséhez?¹³ Másrészt ez az egy példa miként segíthet a tudatos ferdítés és az idealizálás közötti különbség megállapításában és felszínre hozásában? A szerző válasza erre a kérdésre, véleményem szerint, az ironia. Ebben az egy esetben szigorúan és hidegen összerakja a kockákat a maguk abszurditásában (bár szöveges kifejtést csak a katalógusban találhatunk), de az összes többi esetben nagyrészt a nézőre bízva az összefüggések felfejtését, a kapcsolódó képek dialógusainak összeillesztését. Ezen keresztül mutat rá arra a mai szemmel nézve már szokatlan világlátásra és kompozíciós készségre, amely a megfigyelt valóság és annak reprezentációja között húzódtott.

Már utaltam *Jonathan Crary* rendkívül szellemes könyvére, amelyben a megfigyeléssel és reprezentációval kapcsolatos változásokat összeköti a technikai újítások, a fejlődés és a korszerűség gondolatával, mindezt egy általánosabb társadalmi kontextusba ágyazva.¹⁴ Ha ezt a gondolkodásmódot átfordítjuk az *Ösfoglalkozási képek* problémafelvetéseire, akkor jól látható, hogy Herman Ottó gondolkodásmódja, és az ezen alapuló alkalmazott grafikai eljárás már a maga korában is olybá tűnt, mint egy hatalmas, mozdíthatatlan *camera obscura* a hordozható fényképező apparátusok között. Valahogy nem értjük, mit is keres ott pontosan, és miért van az, hogy fordítva látja a világot. Viszont kísérletet tehetünk rá, hogy megértsük és elmagyarázzuk. Ahogy a *camera obscura* a maga korában nem a hamis, hanem az igaz paradigma példája, majd metaforája volt,¹⁵ ugyanúgy Herman Ottó kapcsán sem az idealisztikus világlátáson alapuló félremagyarázások kifigurázása a cél, hanem a látásmód elemekre bontása és újra összerakása. Még akkor is, ha Herman Ottó sok ponton önké-

¹³ „A fényképfelvétellel és a metszettel összevetve [a Koszkol-féle rajzot] pontosan látható, hogy a kép idealizált, s a művész a ténylegesen megépített pavilonhoz hozzárajzolta a Herman által legfontosabbnak tartott alakokat és eszközöket. Minthogy a kiállítás után csak a kiállítási jelentésben reprodukált kép maradt fenn, a halásznai pavilon ilyen fiktív képként épült be a szakmai köztudatba.” Fejős: *Ösfoglalkozási képek* 39.

¹⁴ „Ebben a tanulmányban a 19. századi tárgyakkal és eseményekkel, vagyis személyekkel, tudásanyagokkal és technikai találmányokkal olyan viszonylag szokatlan alakzatát mutatom be, amely ritkán jelenik meg a művészet vagy a modernizmus történetét taglaló írásokban.” Crary: *A megfigyelő módszerei*, 15.

¹⁵ „...az 1500-as évek végétől az 1700-as évek végéig a camera obscura szerkezeti és optikai elevei a megfigyelő státuszának és lehetőségeinek a leírására szolgáló uralkodó paradigmává álltak össze. Hangsúlyozom: ez a paradigma uralkodó volt ugyan, de természetesen nem kizárólagos.” Crary: *A megfigyelő módszerei*, 42.

nyes tudományos következtetésrendszere és megközelítése több olyan mozzanatot is tartalmaz, amely a mai olvasó számára megmosolyogtató. Az már a szerző feladata, hogy ezeket az elemeket ne a nevetségessé tétel, hanem az átgondolt, finom irónia eszközeivel szólaltassa meg. A kutatás és a befogadás ezzel csak élvezetesebbé válik.

A kulturális tárgyak kép-szöveg összefüggései – a korrekció

Az *Ősfoglalkozási képek* tehát olyan alkotásokat rendez össze, amelyek együtt soha nem jelentek meg, és amelyek közül eddig több egyáltalán nem szerepelt semmilyen nyilvános fórumon. A képek közötti kapcsolatot egyrészt Herman Ottó alkotókedve, gondolkodásmódja és irányelvei, másrészt Fejős Zoltán érdeklődése és kritikai nézőpontja teremti meg.

A befogadás és a megértés a szemlélő részéről azt igényli, hogy rendkívül széles szellemi tartományt aktivizáljon annak érdekében, hogy módszeresen szétválaszthassa a különböző tudományos perspektívákat, másrészt megközelelthesse az egyes jelentésrétegeket. Ezt a szétválasztást és megkülönböztetést leginkább a kiállított képek információtartalmának módszeres kibontása, mind teljesebb leolvasása segítheti, illetőleg a szerző-rendező által alkalmazott *értelmezési rács*¹⁶ láthatóvá tétele. Hiszen az *Ősfoglalkozási képek* nemcsak a Herman Ottó-féle illusztrációs mód elveinek és módszereinek, hanem a gyakorlat mögött meghúzódó elméleti megközelítéseknek és elképzeléseknek a bemutatását is vállalta, az eredmények kortárs társadalomtudományi elmélet- és fogalomrendszerre való vetítésével. Ezért a kiállítás kontextusában a (hétköznapi és tudományos) *tapasztalatok*, illetőleg a *műalkotások* megfigyelése egyaránt fontos a *képek* üzenetének pontos kirajzolásához.

Ha a képet, mint jelentésteli felületet tekintjük, akkor az értelmezés során az egyik legfontosabb feladat a képelemek közötti összefüggések és kapcsolatok feltárása és leírása, illetőleg a jelentések tágabb, tudományos, kulturális és társadalmi kontextusra való kivetítése.

Az egyes elemektől a tágabb összefüggések felé való haladás a műalkotások és a kulturális-társadalmi jelenségek értelmezése során egyaránt célravezető vállalkozás. A művészetelméletben az eljárás klasszikus példája *Erwin Panofsky* elméleti alapfogalmak kidolgozására összpontosító ikonológia-teóriá-

¹⁶ „A műalkotás, mint minden kulturális tárgy, különböző szintű jelentéseket hordozhat attól függően, hogy milyen értelmezési rácsot alkalmaznak rá.” Bourdieu, Pierre: A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa Péter (szerk.): *Művészetszociológia*. Budapest: KJK, 1978. 178.

ja.¹⁷ A nagyhatású¹⁸ és sokat vitatott¹⁹ elmélet egyik legfontosabb újdonsága volt, hogy a művészettörténet mint empirikus és mint interpretációs tudomány összekapcsolására tett kísérletet. A megközelítés egy az egyben való alkalmazása mára nem számít sem nagy újdonságnak, sem túlságosan korszerűnek, mégis ennek az elméletnek a segítségével szeretnék rámutatni egy fontos sűrűsödési pontra, amely véleményem szerint az ikonológiai megközelítés és az *Ősfoglalkozási képek* szemlélete között található.

Panofsky háromlépcsős értelmezési rendszere (preikonográfia, ikonográfia, ikonológia), a műalkotások szimbolikus tartalmának feltárása során négy kérdéscsoport részletesebb kifejtésére helyezi a hangsúlyt: mi az értelmezés tárgya, mit jelent az értelmezés aktusa, melyek az értelmezéshez szükséges felkészültség összetevői és végül milyen eszközök állnak rendelkezésre az értelmezés helyesbítéséhez.²⁰ A *Panofsky*-féle, műalkotások értelmezésére kidolgozott lépcsős rendszer elemeinek és elméleti hozzáadékaik részletesebb bemutatása nélkül csak egyetlen tényezőt kívánok kiemelni: a befogadási folyamat korrekciós eljárásainak és egyéni lehetőségeinek fontosságát. Véleményem szerint ez az elv *Panofsky* megközelítésének az a pontja – legalábbis etnográfiai szemszögből –, amely egyrészt összeköti a képeket és a szövegeket, másrészt hangsúlyosan kiemeli az egyéni tapasztalat és tudás szerepét az értelmezés aktusában. Ez a mindennapi tapasztalatok, az ismeretek és az intuitív képességek korrekciós elve, melynek kapcsán *Panofsky* a mű érzéki felfogását, értelmét és összetett szimbolikus jelentéseit szükségesnek és elégségesnek tartja összevetni a stílusok, a típusok és a szimbólumok történetével.²¹ *Radnóti Sándor* viszont pontosan ennek a korrekciós elvnek a folyamatos érvényesítésében látja az elmélet zártságát, mivel – véleménye szerint – *Panofsky* befogadással kapcsolatos felfogása teljesen kirekeszti a tágabb (kulturális és társadal-

¹⁷ Az elmélet két különböző megfogalmazása: Panofsky, Erwin: A képzőművészeti alkotások leírásának és tartalomelemzésének problémájához. In Beke László (szerk.) *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok* Budapest: Gondolat, 1984. 249–261.; Panofsky, Erwin: Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába. In Beke László (szerk.) *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok* Budapest: Gondolat, 1984. 284–307.

¹⁸ Panofsky megközelítése volt többek között Pierre Bourdieu kulturszociológiájának egyik legfőbb ihletője. Vö. Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*.

¹⁹ Az egyik legalaposabb magyarországi kritikai méltatás: Radnóti Sándor: A vad befogadás. Erwin Panofsky kritikai méltatása – művészetfilozófiai nézőpontból, In Radnóti Sándor: *„Tisztelet közönség kulcsot te találj...”* Budapest: Gondolat, 1990, 132–194.

²⁰ A tanulmányban erről összefoglaló táblázat: Panofsky: *Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába*, 293.

²¹ Panofsky: *Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába*, 289–294.

mi) kontextus ismeretétől független „vad” befogadás lehetőségét.²² Panofsky elméletében valóban van egy kis sznobizmusra és kirekesztésre való hajlam, és egyfajta intellektuális távolságtartás, de ez csak az egyik eleme ennek a korrekciós elvnek. Talán lényegesebb (etnográfiai szempontból feltétlenül), hogy megfogalmazza a befogadás ismeretszerzésen és kulturális tényezőkön alapuló nézetét, továbbá a képek és a szövegek elválaszthatatlan kapcsolatát.

Ezen a ponton csatlakoztatható be az *Ősfoglalkozási képek* Fejős által is megfogalmazott kép-szöveg összefüggése,²³ amelyben viszont újra legalább két különböző metszet kerül egymásra. Hiszen külön kell kezelni a kiállított műtárgyak alkotófolyamaihoz kapcsolódó előzetes szövegek és források meglétét (vagy éppen hiányát!), az alkotófolyamatban betöltött jelentéstulajdonító és korrekciós szerepüket, illetőleg a képek utólagos értelmezését lehetővé tevő, a kiállításban akár kommentárként is használható szövegeket. Míg az első esetben a képek alkotói folyamataihoz szükséges korabeli források, addig a második esetben már a kész illusztrációk szövegei kerülnek a vizsgálat homlokterébe. Mindkét esetben egészen másként érvényesül a képek és a szövegek kapcsolata, de az elválasztás értelmetlensége nyilvánvaló.

Az *Ősfoglalkozási képek* mondanivalójában és megközelítésében hangsúlyozza a Panofsky-elméletben is szereplő, szövegeken és forrásokon alapuló képfeltérési elvét, de amíg az ikonológia modellje a befogadáshoz szükséges aktusokat, kompetenciákat és korrekciós eljárásokat elméleti szinten fogalmazza meg, addig egy képeket bemutató kiállítás pontosan ezeknek az eljárásoknak a minél kifinomultabb gyakorlati megvalósítására tehet kísérletet. Természetesen nem azt akarom megvizsgálni, hogy egy 2003-ban készülő kiállítás hogyan valósítja meg egy majdnem hetven évvel ezelőtt íródott tanulmány elméleti felvetéseit, hanem inkább arra irányítanám a figyelmet, hogy a művészettörténet elméleti irodalmában is helyet kapó kérdésfeltevések hogyan jelentkezhetnek akár egy etnográfiai tematikájú kiállítás képeinek összeillesztése és elemzése során.

²² „A zárt, idegen múlt tudós rekonstruálása tehát Panofsky befogadói modellje, s elutasítja azt a 'primitív', 'vad' befogadást, amely egykorú és jelen idejű szólitásként fogja fel a régi műalkotást, s ezzel felnyitja és megszünteti idegenségét.” Radnóti: *A vad befogadás*, 149.

²³ „A szöveg és a kép egysége megerősíti a múltrol vagy az idegen kultúrákról megformált tudást, s ez elősegíti az ily módon egymást kiegészítő, egymást szolgáló reprezentációk elterjedését.” Fejős: *Az ősfoglalkozások képei*, 185.

Az értelmezési rács – a befogadás

Az *Ősfoglalkozási képek* termeiben a hangsúly a képek összerendezésén és bemutatásán van. Közel száz kép: festmények, grafikák, néhány fotó, egyszerűbb vázlatok és könyvillusztrációk, falra akasztva, térbe lógatva és kisebb vitrinekben elhelyezve. A szerző kísérletet tesz a képek különböző (fentebb bemutatott) tematikus egységekbe sorolásával, feliratozásával, a témákhoz kapcsolódó rövid és tömör teremszöveg megfogalmazásával és a „puszta” elrendezéssel egy minél összetettebb kép megrajzolására.

Ez első körben ellentmondani látszik a képillusztrációk és az illusztrált szövegek elválaszthatatlanságának, tágabb értelemben a kép-szöveg egység elfogadásának és módszeres megvalósításának, de a *csak képek szerepeltetése* elv annyira radikális, hogy mindenképpen valamiféle tudatosságot kell feltételezni mögötte. Olyan, mintha azt mondaná a szerző, hogy az aprólékos, figyelmes olvasás terepe nem a kiállítás, és csak azon túl, a téma más műfajú feldolgozásának keretei között valósítható meg. A kiállításon a képek olvasása a feladat. A kérdés most már csak az, hogy ez megvalósítható-e a szöveg-kontextus mellőzésével. Mielőtt erre feleletet keresnék, előrevetítem: nem gondolom, hogy erre a kérdésre *igen* vagy *nem* típusú válaszok adhatóak, de körüljárásra talán mégis érdemes.

Ehhez egy, a szerző által is részletesen kidolgozott elemzést idézek, amelyben az egy képelem köré épülő jelentésrétegek kibontása során módszeresen érvényesül az egymás mellé illesztés és a kép-szöveg összefüggés megtartása. Ez pedig az *állófa*²⁴ feltételezett használati módja és képi ábrázolása közötti kapcsolat bemutatásának szemléletes példája.²⁵ Elemzésében a szerző kiemel egy elemet (a képi ábrázolás és az elméleti következtetés egy elemét), hogy aztán azt egy tágabb kontextusban megjáratva, új értelemmel felruházva visszailleszse *eredeti* helyére. A szétszedés fázisában megtalálhatjuk a képek értelmezéséhez szükséges aprólékos eljárások mindegyikét: a művészi ábrázolás formai elemeinek leírását, a források felhasználásával kibontható történet bemutatását, és végül a tágabb szimbolikus jelentésréteg feltárását, egy múltbeli világlátás jelenre fordítását. Ehhez végig a rendelkezésünkre állnak azok a képek, amelyeket a szerző is használ elemzése során, hiszen a *hi-*

²⁴ Herman Ottó szerint az állófa egy olyan gallyaitól megfosztott magas fatörzs, amely a pásztorkodással foglalkozók számára a tájékozódó messzelátás funkcióját töltötte be – mint egy kilátó. Ehhez a feltételezéshez semmilyen más tudományos megközelítésben nem találhatunk párhuzamot, így elgondolása csak hipotetikusnak tekinthető.

²⁵ Szöveges kifejtés: Fejős: *Az ősfoglalkozások képei*, 196–199; és Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 22. Képek: Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 32 (11. kép), 39 (31. kép), 56 (72. kép) és 58 (75. kép).

vatkozások segítségével folyamatosan lapozgathatunk a *katalógus* oldalain. Végül magunk is megértjük, hogy a képi illusztráció hogyan alakult át tárgyi bizonyítékká, és ez az átalakulás milyen módon tette mára rendkívül problematikusá Herman Ottó tudományszemléletét. A következtetés aprólékos, precíz, a kifigurázás minden elemétől mentes, így elegáns, mégis finoman ironikus. Egyetlen hibája, hogy a kiállítás falai között szinte teljesen észrevétlen marad, egy kicsit finomabban fogalmazva: észrevétlen maradhat. Míg a katalógusban és az elemző tanulmányban a szerző a következtetés és a korrekció során pontosan azoknak a szövegeknek a felvonultatására törekszik, amelyek nélkülözhetetlensége mellett maga is érvel, a kiállítás keretei között szinte teljesen magára hagyja a nézőt a képekbe rejtett sűrű tartalommal.

Itt szeretnék *Pierre Bourdieure* hivatkozni, aki a művészeti alkotások észlelésének és befogadásának aktusában nemcsak az ismeretek birtoklásának, hanem a megszerzett vagy már meglévő ismeretek *mozgósításának* is kiemelt szerepet tulajdonít.²⁶ *Panofsky* elméletére alapozva, de azon túl is emelkedve, körüljárja a tudatos és tudattalan elemeket egyaránt mozgósító befogadói attitűdöt, de következtetésében változatlanul meghatározónak tartja a tanulás során megszerzhető tudás fontosságát, és az egyének felkészültsége közötti *finom különbségek és megkülönböztetések*²⁷ tudatosulását. *Bourdieu* sem az oktatási struktúráról, sem a múzeumi intézményrendszerrel nem nyilatkozik különösebb elismeréssel ezeknek a különbségeknek és megkülönböztetéseknek a feloldása tekintetében. Megközelítésében a szocializációnak e kitüntetett helyei, ahelyett, hogy demokratizálnák, megerősítik és elmélyítik a különböző társadalmi rétegek tudásszintjei közötti eltéréseket.²⁸ A múzeum egyik alapvető funkciójának az odatartozás vagy a kirekesztés érzésének megerősítését tartja.

Bourdieu megközelítése és megfogalmazása egyfelől a francia társadalom rétegzett társadalomszerkezetén, másfelől a művészeti múzeumok és az elit kultúra szoros kapcsolatán alapul, így következtetései természetesen nem adaptálhatóak egy az egyben más társadalmi, kulturális és intézményi kontextusra. Mégis felhívja a figyelmet a tudás birtoklása és nem birtoklása között meghúzódó ellentétre, a tanulási folyamat kitüntetett szerepére. Azzal, ha Fe-

²⁶ Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 177.

²⁷ „A művészeti kompetencia foka nemcsak attól függ, hogy valaki milyen mértékben birtokolja a rendelkezésére álló osztályozási rendszert, hanem attól is, hogy ez a rendszer mennyire összetett vagy kifinomult, s így azzal mérhető, hogy a néző mennyire képes az ábrázolás univerzumában *több* egymást követő felosztást is végrehajtani, vagyis finomabb osztályokat is meghatározni.” Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 183 (Kiemelés az eredetiben.)

²⁸ Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 190–200.

jós Zoltán nemcsak a tanulmányok szerzőjeként, hanem a kiállítás rendezőjeként is felhasználta volna a kép–szöveg összefüggések rendkívül széles palettáját, egyrészt explicit módon kinyilvánította volna a nemtudás jogát,²⁹ másrészt ugyanannak a nem kis élvezetet nyújtó nyomozási eljárásnak a részeseivé tehetné volna a nézőket, mint az olvasókat. A kiállításban érvényesülő szűkszavúsággal persze nem sérül az etnográfiai hűség, viszont a jelentések mélyére jutás nem mindenki számára egyformán biztosított. Válaszolhatjuk erre: Vajon hol van ma erre egyáltalán példa? Vagy, hogy miért kellene egy téma különböző műfaji keretekre fordítása során ugyanazt a mélységet megjelteni? És ezek teljesen jogos kérdések. Mégis a felvetésem abból a megkülönböztetésből indul ki, amit a kiállítás ismeretében a katalógus átolvasása után éreztem a két különböző műfaj, és a jelentésrétegek felfejthetősége vonatkozásában.

Én a magam részéről – hogy a vendégkönyvbejegyzések hangulatát idézzem – a témaválasztás elismerésével együtt rendkívül élvezetesnek tartottam a kiállítást, szívesen bóklásztam ide-oda a termék között, újra és újra visszalépve egy már megnézett képhez, keresgetni eldugott beszédes jeleket és elhúzott mézes madzagokat. Szívesen léptem a szerző által felkínált diskurzusba, és aktív, mosolygós látogatóvá formáltam magam. A végén egy kicsit meg is veregettem a vállam, és arra gondoltam: igen, értem, rendben, illetőleg még arra, hogy soha nem gondoltam volna, hogy egyszer még érdekesnek fogok találni egy olyan néprajzi megközelítést, amely Herman Ottó tudományos munkásságát teszi a vizsgálat tárgyává. Viszont a katalógus utólagos elolvasása további szempontokat adott a saját olvasatom létrehozásához, és pontosan a tudás és a befogadás közötti kapcsolatra irányította a figyelmem. Talán mondanom sem kell, hogy néprajzos diplomával azért nem olyan nagy dicsőség az *Ösfoglalkozási képek* tartalmát felfogni, és ha ezt még élvezetesnek is tartja az ember, az külön figyelemre méltó. De a nyomolvasás során felbukkanó igazi csemegéket mégiscsak a katalógus tartalmazta. Természetesen nem tudom a saját néprajzra, társadalomtudományokra vonatkozó tudásom nélkül szemlélni a *képeket*, nem tudom megmondani, hogy milyen lehet az, amikor valaki a „vad” befogadás és a *nemtudás* talaján mozog, de feltételezem, hogy ha egy kiállítás nem szentel elegendő teret arra, hogy egy tudományelméleti kérdéseket feszegető téma befogadásához hathatós segítséget adjon, akkor a szemlé-

²⁹ „A pedagógiai és didaktikai segédeszközök igénybevétele természetesen nem pótolná valóságosan az iskolai képzés hiányát, de legalább proklamálná a nemtudás jogát, a tudás nélküli jelenlét jogát, a tudatlan emberek jelenlétének a jogát...” Bourdieu: *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*, 198.

lő nem fog különösebb erőfeszítéseket tenni a katalógus megvásárlására és alapos áttanulmányozására. De ki tudja?

Aszöveg-kontextus hiányának feloldására viszont a kiállítás termeiben is találhatunk egy kommentártípust, amely a narratív és az esztétikai szempontokat egyaránt érvényesíti. Ezek az áttetsző drapériára nyomtatott, kiemelt képrészletekkel benépesített, padló-plafon között kifeszített paravánok. A montázstechnika megjelenése egyfelől felnagyítja a kiállított képek mögött meghúzódó alkotói világlátást, amelyben a valós és a fiktív elemek szabadon egymás mellé illeszthetők voltak; másfelől a montázs egyben kiemelés is, a képek szimbólumrendszerének felbontásához nyújtott vizuális segédeszköz. Felhívja a figyelmet a hangsúlyokra, és a kép-szöveg kapcsolatot is igyekszik megjeleníteni. Ezek a szerző és a grafikus szövegrészletei és kommentárjai, melyek az alapszintű befogadáshoz feltétlenül segítséget adhatnak. A grafikus módszerek értelmezést segítő használata a Néprajzi Múzeum tudományos gyakorlatában nem előzmények nélküli, ez a megoldás vélhetően a kép-szöveg kapcsolat klasszikus formáinak meghaladására is törekszik.

Már csak egy utolsó kérdés: Vajon ez az eszköz tényleg elégséges-e a (katalógusban egyébként részletesebben bemutatott) „hamis szemléletesség” és a tudatos ferdtítés közötti finom megkülönböztetések bemutatására? Egy kérdés, melynek megválaszolása szintén nem választható el a jelentéstudajdonító és a befogadó tapasztalataitól és nyitottságától.

Befejezésül – egy új olvasat

Az ember alkotta dolgokban talán épp az a legizgalmasabb, hogy a bennük rejlő, és a belőlük előcsalogatható értelem és jelentés nem állandó és változatlan, hanem térben és időben változó (és változtatható), a jelentést generálók és a befogadók szándékai, kompetenciája, érdeklődése szerint, vagy például a tágabb tudományos, kulturális, társadalmi kontextus függvényében. Akadnak persze olyan témák és tárgyak, amelyek kihullnak az idő rostáján, de mindig vannak olyanok is, amelyek újra megszólaltathatóak, egy, a korábbihoz hasonló vagy egészen más perspektíva megvalósításával. Az *Ősfoglalkozási képek* kiállítás újra elővesz, illetőleg összeszed és összerendez eddig ebben a konstellációban elő nem forduló alkotásokat, és olyan kérdések megfogalmazására törekszik, amelyek messze túlmutatnak az ősfoglalkozás témakörén. A kritikai hangvétel és az önreflexív beszédmód nagyban hozzájárul egy régi „klasszikus” téma új szempontokat érvényesítő megközelítéséhez, egy új és más értelmező olvasat megalkotásához.

Herman Ottó *képei* és Fejős Zoltán *képei* – a reprezentáció és a megfigyelés kategóriáin túl – több, fontos, egymást kiegészítő fogalom körültekintő vizsgálatára terelik a figyelmet. A legfontosabbak talán a kép-szöveg, kép-fénykép és a dokumentum-fikció összefüggések, amelyek nemcsak „a múlt megkomponált reprezentációjának elkészítése”,³⁰ hanem hétköznapi és tudományos megértésének és érthetővé tételének szempontjából is meghatározóak. Ebben a diskurzusban az *Ősfoglalkozási képek* hozzátesz valamit a korábbi konstrukciókhoz,³¹ és ezt az illesztést nemcsak a szűkebben vett tudományos nyilvánosság, hanem egy tágabb befogadó réteg számára is igyekszik megfogalmazni.

³⁰ Fejős: *Ősfoglalkozási képek*, 6.

³¹ „A napjaink fizikusai által felépített valóság nem hasonlít a múlt századi fizikus világgképéhez. Ezen valóságok mindegyike mindenkor megerősített a kortársak – hétköznapi emberek vagy szakemberek – konszenzusa révén. [...] A tudományos valóság állandóan változik, minden új könyv vagy cikk kissé – ámbár néha alapjaiban – megváltoztatja. A változások érvényességének feltétele a korábbi konstrukciókhoz való illeszkedés.” Maquet, Jacques: *Az esztétikai tapasztalat. A vizuális művészetek antropológus szemmel.* (Antropos. A Csokonai Kiadó és Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék sorozata). [Debrecen]: Csokonai Kiadó, 2003, 19.

LAGZI GÁBOR

Egy konferencia margójára, avagy mit tudunk ma az 1932–1933-as ukrainai éhínségről

Kiseb vitát gerjesztett a honi sajtó berkeiben a Terror Házában december 9-én megrendezett konferencia, amely az 1932–1933-as ukrainai éhínséggel (ukrán szóhasználat: *holodomor*) foglalkozott. Vita, de nem dialógus alakult ki, s egyben jellemzi a magyar viszonyokat, hogy egy látszólag érdektelen (mert tudományos) találkozót ily hevesen védelmeznek vagy támadnak (politikai opciótól függően) a sajtóorgánumokban.¹ De szintén nem alakult ki vita magán a nemzetközinek kikiáltott konferencián sem, ahol a magyar oldalt *Kun Miklós* s részben a találkozó egyik fő-szervezője, *Hartyányi Jaroszláva* képviselte (a többi résztvevő Ukrainából érkezett). Így a magyar tudományos élet más képviselője nem tudott (vagy nem akart) állást foglalni a kérdésben. Pedig van miről vitát folytatni, hiszen a 20. század egyik legnagyobb, több millió emberéletet követelő tragédiájáról van szó.

De mi is történt Szovjet-Ukrajna területén 1932–1933-ban? Sztálin a kollektivizálás megkezdését és a kulákság mint osztály megsemmisítését 1929 december végén jelentette be, amely azt jelentette, hogy a szocialista át-alakulás a falut is elérte, szétzilálva ezzel a faluközösségeket és felszámolva a magántulajdont. Az ukrán területeken villámgyorsan lezajlott a kollektivizálás (gyorsabban, mint az orosz területeken): 1929 végén a parasztok alig 9%-a volt kolhoztag, míg ez az arány 1932 közepén 70%, 1935-ben pedig 92% volt.

¹ Krausz Tamás: Egy hamisítás története. Az ukrainai éhínség a Terror Házában, *Népszabadság*, 2003. december 19; Kormos Valéria: Golodomor – a cinkosság hatalma. *Magyar Nemzet*, 2003. december 11; Pelle János: A tragédia neve: holodomor. *Heti Válasz*, 2004. január 2.; Vida László: Az ítélet: éhhalál. Az ukrán holodomor 1923–1933. *Heti Világgazdaság*, 2003. december 13.

Ilyen eredményeket persze kizárólag erőszakkal lehetett elérni, a kivezényelt katonai és OGPU-osztagok kemény kézzel léptek fel az ellenállókkal szemben (pl. több százezer ukrán parasztot hurcoltak el a GULAG-ra).

Az új rendszer bevezetése azonban megfelelő szakmai és technikai adottságokat feltételezett, amelynek eleinte híján voltak a frissen létrehozott kolhozokban. Ugyanakkor Moszkva növelte az ukrainai élelmiszerkontingenseket: 1930-ban Ukrajnában 23 millió tonna gabonát arattak, ebből 7,7 milliót vittek ki a tagköztársaságból. Egy évvel később csak 18,3 millió tonna gabonát tudtak betakarítani, de a kivitel nagysága változatlan maradt. Az eredményeket lehetett még fokozni agitációval és erőszakkal (letartóztatások, deportálások pl. az állami, azaz a kolhoz-vagyon ellopása esetén), a betakarítások azonban így is az előírányzott kvótának csupán kétharmadát érték el 1932-ben. Az ukrán parasztoktól nem csak a learott gabonát, hanem még a vetőmagot is elvették, útlevél hiányában pedig nem utazhattak a városokba, ahol egyébként is jegyrendszert vezettek be a főbb élelmiszerekre.

Az éhínség immáron elkerülhetlenné vált, amely nem csak az ukrán, hanem a doni, kubanyi (kozákok által kolonizált) területeken is felütötte a fejét. A parasztok eleinte a maradék ételmezt és a megmaradt állatokat ették meg, majd idővel mezei állatokat (egeret, madarat, vakondokot), leveleket, makkokat, sőt, kannibalizmus is előfordult. Egész falvak pusztultak ki, amelyeket katonai egységek vettek körül, megelőzendő nagyobb embercsoportok kijutását a városokba vagy a szomszédos tagköztársaságokba (Oroszország, Belarusz). Állami segítség nem érkezett az éhezőknek, s mivel a szovjet államnak szüksége volt valutára a nagyszabású ipari fejlesztésekhez, ezekben az években fokozódott a nyugatra irányuló gabonaexport.² Közben a hivatalos szovjet vezetés nem egyszerűen elhallgatta az éhínség tényét, hanem tagadta is (a szovjet vezetők az éhínséget egymás között csak „ideiglenes ellátási nehézségeknek” nevezték). A konferencián többször is elhangzott (negatív kontextusban) Walter Duranty neve, aki a *New York Times* moszkvai tudósítójaként a szovjet propaganda eszközévé válhatott – bár jól tudott az ukrainai katasztrófáról, cikkeiben azt nem említette. Munkásságát az USA-ban Pulitzer-díjjal, míg a Szovjetunióban Lenin-érdemrenddel honorálták.

Külön érdekesség, hogy az ukrainai éhínségről a hetvenes-nyolcvanas években a szovjet historiográfia alig, vagy a tényeket bagatellizálva („a kom-

² A helyzet abszurditását nem csak a nagypolitika szintjén lehetett tetten érni: „Az a paraszt, aki lopás miatt börtönben ült, 300 gramm kenyeret és ételt kapott, és túlélte az 1933-as éhínséget, a becsületes szomszédja viszont éhen halt a falujában.” Ivan Majsztrenko: *Izstorija moho pokolinnja. Szpohadi ucsasztznika revolucijnih pogyj v Ukrajini*. Edmonton, 1985, 254.

munizmus felépítése áldozatokat követel” jelszóval) foglalkozott.³ Az igazi át-törést külföldi (részben angolszász, részben ukrán származású) tudósok munkái hozták meg – itt elsősorban Robert Conquest alapművére kell gondolni.⁴ A jelenlegi ukrán történetírás (mind helyi, mind országos tekintetben) bőven foglalkozik az éhínség tematikájával, de e kutatási eredményeknek még be kell hatolniuk a köztudatba.⁵

Mind a mai napig nem lehet pontosan megállapítani, mennyien is pusztultak el az említett területeken. Hivatalos statisztikák nem készültek, mert nem is készülhettek, így csak a népszámlálási adatok egybevetésével lehet kalkulálni.

1. táblázat⁶

	1926-os népszámlálás	1939-es népszámlálás	különbség
Szovjetunió	147 027 900	170 557 100	+15.7%
Oroszok	77 791 100	99 591 500	+28.0%
Belaruszok	4 738 900	5 275 400	+11.3%
Ukránok	31 195 000	28 111 000	–9.9%

Míg a másik két szláv nemzet tagjainak száma a két háború közötti időszakban szignifikánsan nőtt, addig az ukránoké egy tizeddel csökkent – az ukránok szó szerint meg lettek tizedelve. Ha az ukrán etnikai lakosság ugyanolyan mértékben növekedett volna, mint a belaruszok (akik nem szenvedtek az éhínségtől), akkor 1939-ben (valószínűleg) kb. hétmillióval több ukrán lett volna.

³ Vö. Janusz Radziejowski: Collectivization in Ukraine in the Light of Soviet Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*, 1980/9, 3–17. Voltak olyan történészek, akik állították, hogy az éhínséget a második világháború után a Nyugatra menekült (mellesleg, a náciakkal kollaboráló) ukrán nacionalisták találták ki, volt olyan szakember, aki e természeti katasztrófa kialakulását magukban az ukrán parasztokban kereste, akik a kolhozosítás nyomán nem voltak hajlandók megművelni földjeiket és saját élelmiszerkészleteiket is felélték.

⁴ Robert Conquest: *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York 1986, valamint James Mace: *The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why?* In *Toward the Understanding of Genocide. Proceeding of the International Conference on the Holocaust and Genocide*. Ed. by Israel W. Charny. Boulder-London, 1984, 67–83, valamint *Famine in Ukraine 1932–33*. Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, Edmonton 1986.

⁵ Az 1923–1933-as éhínségről szóló legutóbbi gyűjteményes munkák: *Holod 1932–1933 rokiv v Ukrajini: pricsini ta naszlidki*. Szerk. Valerij Szmolij, Kijiv, 2003, valamint *Politicsnij terror v Ukrajini – XIX-XX sztolittja – isztoricsnij nariszi*. Szerk. Valerij Szmolij, Kijiv 2002. Egyébként az 1932–1933-as ukrán éhínség talán legmegrázóbb szépirodalmi, magyarul is olvasható, feldolgozása: Vaszilij Grossman: *Pantha rhei*. Ford. Enyedy György. Bp. 1989.

⁶ Forrás: James Mace: i.m. 77.

De érdemes összehasonlítani az Ukrán SzSzk városi és falusi lakosságának különbségét:

2. táblázat⁷

	1926-os népszámlálás	1939-es népszámlálás	különbség
Falusi lakosság	23 644 000	19 765 000	– 16%
Városi lakosság	5 374 000	11 196 000	+ 108%
Összesen	29 018 000	30 961 000	+ 6,6%

Az adatokból kitűnik, hogy a falusi lakosság lélekszáma az említett korokban drámai mértékben csökkent, amit csak a városi népesség felduzzadása tudott egyensúlyozni. A fentebb idézett számok önmagukért beszélnek – manapság annyi bizonyosnak látszik, hogy az Ukrán SzSzk területén, valamint más ukrán etnikai területeken (Kubany, Don-vidéke) az éhínség, a kuláktalanítás és a deportálások során több millió ember pusztult el (a konferencia szervezői, valamint a résztvevők többsége hét millióban állapította meg az áldozatok számát).

Az egyik előadó, *Jevhen Szversztjuk* úgy fogalmazott, hogy a *holodomor* során Sztálin a saját népe ellen folytatott háborút, amely az ukrán nemzet vitális erőit volt hivatott gyengíteni. Egy másik résztvevő, *Szerhij Bilokiny* szerint az éhínség célja a társadalmi struktúrák szétzilálása, s végső soron a *homo sovieticus*-réteg minél hamarabbi létrehozása volt. Abban egyetértettek az előadók, hogy az éhínséggel Sztálin és a szovjet vezetés az *ukrán parasztoikat* akarta térdre kényszeríteni – s itt a jelzős szerkezet mindkét tagját alá kell húzni.

A szakirodalomban egyébként nincsen egyetértés a tekintetben, hogy egy sorba lehet-e állítani az 1932–1933-as ukránjai éhínséget a történelem más genocídumaival (Holocaust, örmények kiirtása). Az amerikai kutató, James Mace húsz évvel ezelőtt megjelent tanulmányában a következőket írta: „Az ukránoknak úgy kell felfogniuk az éhínséget, mint az ellenük irányuló tudatos politika legszörnyűbb elemét: a kulturális és szellemi elitjük megsemmisítését, amely az Ukrán Felszabadítási Szövetség elleni perrel vette kezdetét, folytatódott a kommunista párt hivatalos ukrán szárnyának likvidálásával, és a vidéken élő társadalmi bázisának megsemmisítésével fejeződött be. Úgy tűnik, hogy az éhínség az ukránok ellen megtervezett kampány eleme volt, mely arra irányult, hogy elpusztítsák őket mint politikai tényezőt és mint társadalmi organizmust.”⁸ Hasonlóképpen ír az éhínség mibenlétéről az

⁷ Idézi Piotr Eberhardt: *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa 1994, 136.

⁸ James Mace: *The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine*. In: *Famine in Ukraine...*, 12.

ukrán származású kutató és publicista, Vasyl Hryshko, aki összefüggést lát a kollektivizálás és az ukrán nemzeti elit elleni támadásban: „Oroszországban a kollektivizálás arra korlátozódott, hogy felszámolták a parasztságot mint az államiól független társadalmi osztályt. Ukrajnában azonban a kollektivizálás az ukrán nemzeti kérdés mint olyan „megoldásának” a kezdetét jelentette, amely a parasztságnak mint az ukrán nacionalizmus fő forrásának elpusztításán alapult”.⁹ A már idézett Mace egy későbbi írásában a *holodomort* nem genocidiumnak, hanem „genocidiális természetűnek” nevezi a népiértásoknak szentelt enciklopédiában.¹⁰ Teszi mind ezt annak tudatában, hogy az áldozatok száma hasonló nagyságú, mint a Holocaustus esetében, igaz, Sztálin nem törekedett minden egyes ukrán likvidálására.

Kétségtelen: akárhogy is nevezzük a dolgokat, Ukrajna területén az 1930-as évek elején nemzeti tragédia történt, és ezt a tragédiát napjainkban (sem politikai, sem tudományos szempontból) nem lehet megkérdőjelezni. A konferencia során az is nyilvánvalóvá vált, hogy Budapesten nem a szovjet vagy az orosz, de nem is az amerikai álláspontot mutatták be, hanem a legérinthettebbek, tehát az ukránok foglalhattak állást a kérdésben. Azért is fontos hangsúlyozni a nemzeti látószöveget, mert a szovjet korszak nem csak a politikában, a társadalomban, s a gazdaságban hagyott nyomot, hanem a tudományokban, különösképp a társadalomtudományokban, amely talán a legerőteljesebben volt kitéve az ideológiai nyomásnak és ellenőrzésnek.

Bizonyosnak tűnik, hogy a jó értelemben vett ukrán nemzeti álláspontnak sikerült hangot adni a konferencia kapcsán. Mindez persze nem feledteti azt a tényt, hogy az 1932–1933-as események nem foglalták el az őket megillető helyet az ukrán kollektív emlékezetben (pl. emlékművek, iskolai tananyag)¹¹, amelyet csak fokoz az a tény, hogy napjaink ukrán publicisztikájában (is) vita van a *holodomor* mibenlétéről.

A konferencia a modern kori ukrán történelem egy vékony szeletét mutatta be. A magyarországi politika szempontjából kényes helyen, a Terror Háza Múzeumban rendezték meg, a téma pedig a sztálini diktatúra egyik

⁹ Vasyl Hryshko: *The Ukrainian Holocaust of 1933*. Toronto, 1983, 114. Macet és Hryshkot idézi Yaroslav Bilinsky: Was the Ukrainian Famine of 1932–1933 Genocide? *Journal of Genocide Research*, 1999/1, 147, 149.

¹⁰ James Mace: *Ukrainian Genocide*. In: *Encyclopedia of Genocide*, vol. II. Ed. by Israel W. Charny. Santa Barbara – Denver – Oxford 1999, 565.

¹¹ Egy külön tanulmány, de akár egy vastosabb könyv témája lehetne, mennyiben lehet napjainkban (kiforrott, egységes) ukrán nemzeti tudatról beszélni, amikor pl. a független Ukrajnában a hivatalos államnnyelvet a társadalom kisebb hányada használja, s a szovjet örökség nem csak fizikailag, hanem szellemileg is jelen van.

agyonhallgatott rémtette volt. Mindazonáltal az 1932–1933-as ukrajnai éhínséget további kutatásoknak kell vizsgálniuk, hangzott el a konferencián, nem csak politikai aspektusait illetően, hanem gazdasági, szociológiai, demográfiai és pszichológiai szempontból is.

BALÁZS MIHÁLY

Magyar vonatkozású kora újkori nyomtatványok és kéziratok kutatása erdélyi és nyugat-európai gyűjteményekben

A magyar vonatkozású határon túli hagyatéki gyűjtemények, könyvtári anyagok mentése és feldolgozása című program keretében a szegedi egyetem régi magyar irodalommal foglalkozó szakemberei – mintegy kis korai újkori szekciót létesítve – az ezen a területen hagyományossá vált munkamódszerekkel és keretek között dolgoztak olyan témákban, amelyek kutatása e program megindulása előtt már komoly hagyományokkal rendelkezett. A szervezeti keretek specialitásán elsősorban azt kell érteni, hogy az adott korszak kutatói és műhelyei között a hazai átlagot bizonyosan meghaladó együttműködési formák alakultak ki, amelyek kimunkálójá a korábbi évtizedekben Klaniczay Tibor volt, s amelyeknek csak nevet adott az a rendszerváltás előtti legjelentősebb társadalomtudományi támogatási forma, amelyet „nemzeti hagyományok” főirányként tartunk számon a közbeszédben.

Az együttműködés legintenzívebb formái az Országos Széchenyi Könyvtár szakembereivel alakultak ki. Erre támaszkodva a mostani programban a következő eredmények születtek.

1. Felvételek készültek a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) soron következő kötetei számára. Mivel a hazai nyomdászat és könyvtörténet szakemberei korábbi kutatóútjaik során – legalább a régi katalógusok alapján – maguk is informálódhattak, illetve természetesen számíthattak a határainkon kívüli gyűjtemények magyar munkatársainak adatszolgáltató közreműködésére, nem okozott nehézséget azoknak a 17. századi nyomtatványoknak a kijelölése, amelyekről az erdélyi gyűjtemények példánnyal rendelkeznek. Így Borsa Gedeon és munkatársai listája alapján mintegy húsz, kisebb terjedelmű régi magyarországi nyomtatványról készült digitális fotómásolat,

majd CD a marosvásárhelyi Teleki-téka, illetve a kolozsvári akadémiai könyvtár anyagából. A Szebenben folyó munkálatokat különösen bonyolulttá tette a nyomtatványok helyének folytonos cseréje az elmúlt évszázadban. Borsa Gedeon útmutatásai alapján folytattunk munkálatokat a Samuel Brukenthal Könyvtárban. Az ott lévő hallatlanul gazdag hungarica nyomtatványok mintegy tizenöt olyan tételéről készítettünk másolatokat, amelyeket az RMNy elkövetkező kötetei semmiképp sem nélkülözhetnek.

2. Kevesebb szervezett előzményre támaszkodhatott a kutatásnak az a része, amely a 16–18. századi kéziratokra koncentrált. Az OSzK Kézirattárában őrzött vagy részben publikált beszámolók (Földesi Ferenc, Horváth Iván, Keserű Bálint, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal), illetve a duplázások elkerülése végett az MTA Könyvtár Mikrofilmtára anyagának áttanulmányozása után állítottuk össze azokat a listákat, amelyek alapján a fényképezés munkálatai megindulhattak. Egy gyűjtemény esetében ugyanakkor magunk teremtettük meg korábban az alapos tájékozódás lehetőségét a hazai és a nemzetközi tudományos élet számára azzal, hogy közzétettük az egykori unitárius kollégium kézirattára anyagának Lakó Elemér által készített, s általunk kiegészített katalógusát angol nyelven (*The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Compiled by Elemér Lakó, I–II. Szeged, 1997.). Az alábbiakban gyűjtemények szerint haladva felsoroljuk azokat a kéziratok kolligátumokat, amelyekről digitális fényképfelvételek készültek, esetenként utalunk azokra a publikációkra is, amelyek már munkálkodásunk eredményeképpen születtek meg. Jól kivehető az alábbiakból, hogy a munkálatokat az egyes gyűjteményeken belül nem a jelzetek diktálta sorrendben végeztük, hanem az első ütemben a válogatást a szegedi kollektíva érdeklődése diktálta. Ez azt jelenti, hogy előtérbe kerültek a protestantizmusnak a nemzetközi szakirodalomban radikálisnak mondott áramlatai. Közismert, hogy az erdélyi reformáció legjelentősebb hozadéka e tekintetben egy nyitottságot sokáig megőrző antitrinitárius mozgalom, majd unitárius felekezet jelenléte. Mivel az is eléggé ismertnek látszik, hogy a szegedi régi magyarosok ezzel régebb óta foglalkoznak, ehhez szakmai kommentárt nem fűztünk. Újabb fejleménynek számít ugyanakkor, hogy a nemzetközi tudományosságban is jegyzett módon lett Keserű Bálint kezdeményezésére tanszéki téma a 17. századi protestantizmus belső ellenzéki törekvéseinek (spiritualizmus, radikális pietizmus) kutatása, a jelzett eszmeáramlatok kelet-közép-európai recepciója. Újdonsága miatt erről megfogalmaztunk néhány reflexiót, amelyet a nyugat-európai forráscsoport ismertetése előtt látszott legcélszerűbbnek közölnünk.

Vegyük sorra tehát a legfontosabb gyűjteményeket:

Teleki-téka, Marosvásárhely
(*Biblioteca Documentară Teleki și Bolyai, Tîrgu Mureș*)

Ms 37. Szenci Molnár Albert omniárium¹

A székeskeresztúri Unitárius Kollégium anyagából bekerült 17–18. századi teológiai értekezéseket, prédikációkat, egyháztörténeti feljegyzéseket tartalmazó alábbi kolligátumok:

Ms 0469. Kozma Mihály teológiai munkái

Ms 0603. Névtelen szerzők által összegyűjtött imádságok és elmélkedések

Ms 0604. Névtelen szerzők által összegyűjtött imádságok és elmélkedések

Ms 0471. Sándor István alkalmi beszédeinek gyűjteménye

Ms 0494. Árkosi Benedek imádságos könyve és elmélkedései

Ms 0483. 17. századi teológiai értekezések gyűjteménye

Ms 0433. Fejérvári Sámuel teológiai munkáinak gyűjteménye

Biblioteca Brukenthal, Szeben

Ms 652; Ms 654 Dokumentáció Andreas Teutsch és a radikális pietizmus tárgyában²

A Fekete templom levéltára, Brassó

A weigelianizmussal vádolt brassói Johann Bayer 1676-os perének iratanyaga
(IV F 147 V/1; I F 15/33; T f 4/134)

A kolozsvári egykori Unitárius Kollégium Kézirattára
(*Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Republicii Române, Anexa III.*)

MsU 14/A. In genere contra omnes locos controversos argumenta. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 1–220.

¹ Ez a gyűjtemény egyik legérdekesebb darabja. Legfontosabb részlete az általunk készített fotómásolat felhasználásával azóta megjelent kétnyelvű, a latin szöveg magyar fordítását is közlő kiadásban: *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: Szabó András. Budapest, 2003. (Historia Litteraria 13.)

² Felhasználva: Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001.

- MsU 14/B. Liber secundus ut veritas magis eluceat, videatur an Christus sit unus ille Deus, quemadmodum Trinitarii dicunt. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 221–233.
- MsU 14/C. Summa doctrinae christianae de Deo Patre Fili eius Jesu Christo et Spiritu Sancto. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 233–245.
- MsU 14/D. Destructiones regularum quas Trinitarii excogitarunt ad errorem suum confirmandum. Kolozsvár, 1699. Sepsiszentkirályi Pál. 246–365.
- MsU 20. Bíró András: „Az kereszteni vallásról való rövid tudakozodás”, 1742. 94.
- MsU 77/A. Bartók János, [Torockói]: A büződi és kis sárosi unitar[ius] ek[lésia]kban vezetett magán Anyakönyve ottani pap Bartók Jánosnak 1753-tól. 1–106, 129–144.
- MsU 77/B. [Radecke, Valentin]: Néhai Tisztes Radecius Bálinth Unitarius Püspök Könyörgései Reggel s Estve mondando. Magyarra Deakboll fordította J[ohannes] B[artók]. 107–122.
- MsU 77/C. Series Librorum. 1814. 122–129.
- MsU 80/A. A Sz[en]t Háromság Origioja. 12.³
- MsU 80/B. Catechesis, az az: Az Idvességnek fundamentumáról ki-adatott tanuságnak... meg-mutogatása... 1782. 27.
- MsU 80/C. [Ágh István]: Modus Rerum Agendarum in culto Divino, apud Ecclesias... az az Az Isteni Szolgálatnak az Erdélyi Unitaria Eklésiákban való Végben vitelének Modgya. Kissáros, 1768. 38.
- MsU 80/D. Az Ur Vatsorajáról 1759. In Schola Kis Sarosiana. Kissáros, 1759. 12.
- MsU 80/E. Calvinus Jánostol Gyenevában ártatlanul megégettettet Servetus Mihálynak utolsó tisztetség tétele. 13.
- MsU 80/F. Apostolicae Religionis ex Scriptura Sacra brevissima Demonstratio. 11.
- MsU 80/G. [Rác János]: Rövid Beszélgetés egy Unitarius és Unitariusbol katolikussá lött Attyafiai között. Kolozsvár, 1763.
- MsU 122. Geyza József: „Sacrarum Dissertationum ad Christi Fideles passim habitarum Tomus Quintus...” 1771–1779. 489. f.
- MsU 140. Vergilius, Publius Maro: „Virgilius Énéassa, kit Blumauer németre traversált, most magyarosan Szalkai antal ur által öltöztetett...” Kolozsvár, 1794. 281.

³ Felhasználva a Balázs Mihály által Toroczka Mátéról készített biobibliográfiai összefoglalásban: *Bibliotheca Dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. Édité par André Séguenny. Tome XXIII. Baden-Baden, 2003. (A továbbiakban: Balázs: Toroczka Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*.)

- MsU 141/A. Hornius, [Georgius]: *Annotata ad Severum Sulpicium. Ex Commentariis Hornii.* 1664. 1–96.
- MsU 141/B. Maimonides, Mosis: [...] *Excerpta ex libro cuius titulus est: Rabbi Mosis Majemonidis [...] Liber...* in *Linguam Latinam, perspicue et fideliter conversus a Joh[annae] Buxtorfio, Fil. etc. Basilea etc.* 1629. 97–144.
- MsU 141/C. Molin[a] P[etrus], F[elix de]: „*Reverendo Clarissimoque Viro Domino Henrico Wickhamo SS. theologiae Doctori, Archidiacono Eboracensi, Regiae Majestatis... Sacris et Omnibus Titulis Majori: Gratiam et pacem precatur P M F.* 1631.” Kolozsvár, 1669. 145–169.
- MsU 141/D. Jewell, John: *Excerpta ex Apologia Ecclesiae Anglicanae scripta a Joanne Iuvello.* Kolozsvár, 1670. 170–184.
- MsU 141/E. Stegmann, Joachim [Jr.]: „*An communicatio bonorum, qualis est inter fratres moravos, omnibus generaliter Christianis sit necessaria ad salutem?*” Kolozsvár, 1676. 185–190.
- MsU 141/F. Przytkowski, Samuel: „*Ad Comment[arium] Jonae Schlichting. Demonstratio, quod neque Pater Domini Nostri Jesu Christi per Metaphoram Pater...* Kolozsvár. 191–198.
- MsU 141/F–I. Preuss, Johann–Stegmann, Joachim. 198–205.
- MsU 141/G. Celsius Julius [Przytkowski, Samuel]: „*Responsio ad Postulatum Fratrum Manhemiensium...*” 206–215.
- MsU 141/H. Steg[man], Joach[im]: „*Brevis Demonstratio quod Christus sit proprie dictus Dei Filius.*” 216–218.
- MsU 141/I. Przytkowski, Samuel: „*Hyperaspistestes seu Defensio Apologiae ab extorribus et afflictis Regni Polo[nici] et Magni Ducatus Lithvaniae Ecclesiis, in Prussia periclitantibus, Serenissimo Principi, Electori Brandenburgico etc. oblatae, et Illustrissimi Ducatus Prussiae Ordini-bus traditae. A. domini 1665.*” 1675. 223–291.
- MsU 141/J. [Przytkowski, Samuel]: „*In Commentarios ad Epistolas Apostolicas Joanae Schlichtingii notae.*” 292–302.
- MsU 141/K. *Meditatio Libera in Carcere de Usu gladii inter Christianos.* 303–318.
- MsU 141/L. *Annotata quaedam diversi argumenti de Scepticis Philosophis.* Kolozsvár, 1675. 319–348.
- MsU 141/M. *Epistola amici ad Amicum.* 1675. 349–357.
- MsU 141/N. *Fundamentum Disputationis de SS Trinitate eversum.* 1676. 358–365.
- MsU 141/O. *Amica Responsio ad Theses Theologicas de S[ancta] Trinitate.* 366–457.

- MsU 157/A. Losonczy B. András: „Arma Militiae.” 1740. 1–92.
- MsU 157/B. [Losonczy B. András]: „Vitézségünknek Fegyvere.” 1743. 93–198.
- MsU 157/C. „Catechesis in Usus (sic!) Unitariarum in Transylvania existentium Ecclesiarum et Scholarum, Hungarico Idiome prelo submissa Claudiopoli Anno 1698. ejusdem Claudiopolitanae Unit[ariae] Ecclesiae Typis publicis, et Anno 1719 Latinitate donata.” Kolozsvár, 1750. 199–232.
- MsU 157/D. Tertullianus, Quintus Septimus Florens. Kolozsvár, 1750–1751. 233–302.
- MsU 157/E. Le Clerc, Jean: „De eligenda inter Dissidentios Christianos Sententia.” 303–341.
- MsU 157/F. Religionis Chr[istia]nae Veritatis et Scripturae S[acrae] Authori[at]is Brevissima Demonstratio. 343–348.
- MsU 157/G. Stegmann, Joachim: Joachimi Stegmanni Junioris Questio: „De Judice et Norma Fidei summe necessaria.” 349–394.
- MsU 157/H. [Szentábrahámi Lombard Mihály]: Az Kristus Halálának erejéről való Elmékedés. 395–408.
- MsU 157/I. De Loco Joan[nis] 8.7.58. Notanda. Nyárádszentlászló, 1759. 409–420.
- MsU 157/J. U[zoni] F[osztó] S[ephanus]: Dubia Desperata, az az Ketségben esett Ketségek az Irás kívül való Isten felől. 1768. 421–458.
- MsU 162. Az Örökkévalóságnak Postája Az Halálnak Követe. Kolozsvár, 1759. 318.
- MsU 189/A. Olly Tüköretske Mellyből lehessen valakinek ha tsak homallyoson is magát meg esmerni. 1768. Aranyosrákosi Székely István. 42.
- MsU 189/B. [Acidalius, Valens] Disputatio Perjucunda Qua Anonymus probare nititur Mulieres Homines non esse. 1595. 48–99.
- MsU 189/C. Szent Irásbéli Tanubizonyosságoknak Lajstroma; mellyekből főképpen az Istennek és az ő Szent Fiának az Jesus christusnak isméreti véttetetik. 1635. 100–112.
- MsU 189/D. Catechesis Seu Brevis Institutio De Religione Christiana Secundum Unitarios. 1764. 116–171.
- MsU 189/E. Becius, Johannes: Dubia Theologica in genere Trinitatis mota... 1740. 176–195.
- MsU 189/F. Medela Spiritualis. Kolozsvár, 1764. 196–311.
- MsU 189/G. Az Unitariusoknak Hütökről való Vallás tételek. 1744. 314–322.

- MsU 189/H. [Thoroczka Máté?]: Rövid leírása annak, hol és mikor kezdtek az Emberi vegezések az I[ste]nt Háromsagnak nevezni Az Apostolok halála után. 1744. 323–329.⁴
- MsU 189/I. Az Unitariusok[na]k Hütbéli Fundamentumok. 1744. 330–345.
- MsU 189/J. Zalányi László: Bellum Pacificum quo tumultuaciones religionum inter Christianos ad unionis statum invitantur. 346–355.
- MsU 308. Kaposi Sámuel: „Ideae Concionum”. 406.
- MsU 332. Mellierus Lucas [Crell, Samuel]: „Fides primorum Christianorum ex Barnaba, Herma et Clemente Romano demonstrata defensionis fidei Niceanae D. Georgii Bulli opposita Auctore Luca Melliero, V. D. M.” Londini impressa Anno 1697. 92.
- MsU 410. Márkos György: Historia ecclesiastica. Kolozsvár, 1784. 472. p.
- MsU 491. „Constitutiones Synodales et Consistoriales ab anno 1626...” 1780. 1–67-
- MsU 515/A. Unitárius értekezés 1–5.
- MsU 515/B. [Wiszwoty, Benedykt?]: Benedicti Wissowatii Medulla historiae ecclesiasticae, seu De origine et processu verae et falsae de Deo Patre et Filio eius Iesu Christo Domino nostro nec non Spiritu Sancto doctrinae. 1–233.
- MsU 530/A. „Zlote obiecadlo”. 3–14.
- MsU 530/B. [Moskorzewski, Hieronim–Schmalz, Valentin]: „Institutio Religionis Christianae Libri I–III.” 1680. 15–174.
- MsU 530/C. Brevissima Christianae Religionis Institutio. 1680. 175–230.
- MsU 530/D. Chwalymy Boga (lengyel nyelvű imádságok). 231–234.
- MsU 584. Tsikfalvi Gergely: Contiones (prédikációk) Kolozsvár. 1–228, 235–610.
- MsU 610. Arca Concionum quondam a Civibus Togatis Scholae Racovianae Conscriptarum. 1626–1630. 1330. p.
- MsU 614. Boiemus Aretius [Czechowic Marcin]: Liber de Paedopatarum Erroribus eorumque origine et de eorum opinione qua infantes baptisandos in primo statim eorum exortu statuunt. Aretio Boiemo Authore. 416. p.
- MsU 1072. Benczédi Márton: Külömb különbféle Vallásbeli Dolgotak magában foglaló Gyűjtemény. 1867. 336.
- MsU 1105/A. Az Istenben való igaz huet és bizodalom által való meg Tartásnak Példája. 1–8.

⁴ Felhasználva: Balázs: Toroczka Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*.

- MsU 1105/B. Cromer, Petrus: „Excerpta ex Petri Cromer Textoris Claudio-politani Annotatis, vel Diario (1598–1618)” 241–256.
- MsU 1121/A-1. Felbinger, Jeremias: „Doctrina De Deo, et Christo, et Spiritu Sancto ipsis Scripturae Sanctae verbis... in sermone Germanico concinnata, nunc vero in gratiam exterorum latine edita.” Anno 1657. 1–13.
- MsU 1121/A-2. [Stegmann, Joachim]: Sequitur nunc Brevis disquisitio inter duas de S. Trinitate disputantium partes. 1657. 14–32.
- MsU 1121/B. [Crell, Samuel]: Cogitationes Novae De Primo et Secundo Adamo, Amstelodami, 1700. 79. f.
- MsU 1121/C. Szlichtyng, Jonasz: „Apologia Pro Veritate Accusata ad Illustrissimos et Potentissimos Hollandiae et Vest Friziae Ordines Conscripta Jona Slichtingio Equite Plono.” [1654] ff. 80–107.
- MsU 1121/D. Ex Joanne Barna. Kissáros, 1719. ff. 108–113.
- MsU 1121/E. Stanihurst, William: Az Ó Embernek négy utolso végeknek megh fontolása által el változása, és az Uy Embernek születése. Colonia, 1674. ff. 114–178.
- MsU 1135. Toroczkai Máté, Az Istennek és az ő szent Fiának az Jesus Krisztusnak igaz ismeretiről, es az Szent Lélek felöl valo igaz értelemről...⁵
- MsU 1176/A. [Fichte, Johann Gottlieb]: „A gondolkodásbeli Szabadságnak az Európai Fejedelmektől, kik azt eddigelé elnyomták, vissza kívánása.” 1792.
- MsU 1176/B. Paine, Thomas: Excerpta ex T[homas] P[aine]. ff. 21–40.
- MsU 1176/C. [Blumauer, Aloys]: „Phosphorus Polgárfejedelem avagy Világ minden Papjai Bolondsága.” ff. 42–64.
- MsU 1176/D. Martinovics Ignác: „Oratio Funebris, quam praesente Cadavere Perillustris ac Clarissimi Domini Aloisii De Capuano... dixit...” 1791. ff. 65–72.
- MsU 1200. Thoroczkai Máté: Az Keresztyeni Tudománnak rövid sommában keoteot fundamentoma.⁶
- MsU 1207/A. Déisi (?) István: Diarium Elegans Honoratissimi D. Stephani [Déisi?]..., Thordae, 1770.
- MsU 1207/B. Jesus Christus igaz Tanítványinak lelki vígasztaló jelei. ff. 9–18.
- MsU 1207/C. Wiszowaty, Andrzej [Sr.]: Epistola andreae Wissovatii ad Baronem Boineburgium. Mahemio, 1665. ff. 19–24.

⁵ Felhasználva: Balázs: Toroczkai Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*; a teológiai összefüggéseket kibontó tanulmány: Balázs Mihály: A kolozsvári unitárius kollégium 1135. kéziratáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2002/5–6.

⁶ Felhasználva: Balázs: Toroczkai Máté. In *Bibliotheca Dissidentium*.

- MsU 1207/D. Lelki Ajándékoksa Melly ajándékoztatik és sáfároltatik azoknak hasznokra, kik az Istent nem színmutatásból, hanem elkészült szível a Gyülekezetekben, lélekben és igasságban kívánnyák imádni. ff. 25–41.
- MsU 1207/E. A' Felséges Ur Isten Rettenetes Itéleteinek A mellyek Ezer hét Száz ötven ötödik Esztendőnek vége felé A Föld Kerekségének egy nevezetes Részét Föld Indulásokkal és aszt követő egyéb Romlásokkal ostromták. Rövid és Hiteles Le Írása a Novellák szerént Anno 1756dik Esztendőben. ff. 42–56.
- MsU 1227/A. „Külömb-külömbféle vallásbéli dolgokat magában foglaló gyűjtemény.” Vallásos vetélkedés melly röviden elő-adja: Miben különböznek az Unitária Szent Vallás minden egyéb Vallásoktól. Kőrispatak, 1819. 1–142.⁷
- MsU 1227/B. Stegmann, Joachim, [Jr.]: Következik a Szent Háromság felett vetélkedő két felek vetélkedéseinek rövid megvisszálása... 1819. 143–162.⁸
- MsU 1227/C. [Baumgart Valentin]: A reformátusoknak és Unitáriusoknak vallások között való különbség, mely huszonnyolc egymással ellenben tétetett Artikulusokban... meg mutattatik. 1819. 163–178.
- MsU 1227/D. Válaszúti György: Az Erdélyi Unitáriusok püspökének Dávid Ferentznek Cháriánus Jánosnak és olasz doktor Blándráta Györgynek a M. Országí pápistákkal... való vallásos vetélkedések. 1819. 179–214.⁹
- MsU 1227/E. Epitaphium ex manuscripto Anonymi cujusdam... 1819. 215–216.
- MsU 1227/F. Koporsó-kövi irás, mely le-íratott egy nevetlen Embernek kéz-írásiból. 1819. 217–220.
- MsU 1227/G. A Jésus Krisztusnak igaz esméretiről és tiszteletiről a római catholica Ekkleziájának tisztelendő (Anonymus) Plébánusa által az Unitáriusok ellen írott... Könyvetskéjének... meg-visszálása... 1732. 221–312.
- MsU 1399/A. Brevissima Christianae Religionis Institutio... 1676.
- MsU 1399/B. Brevissima Religionis Institutio de Uno Deo.

⁷ Felhasználva: Pap Balázs: Eine unbekannte Streitschrift von Pál Csanádi. In Mihály Balázs, Gizella Keserű (szerk.): *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*. . Budapest, 2000. 269–273. (Studia Humanitatis 11.)

⁸ Felhasználva: Keserű Gizella: *Religiones rationales in Transylvania*. In *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*, i. m.

⁹ Felhasználva a Németh S. Katalin által Válaszúti Györgyről készített biobibliográfiai összefoglalásban. In *Bibliotheca Dissidentium*, i. m.

- MsU 1399/C. Az Üdvességről való Keresztyeni Vallásnak Rövid Fundamenta az Egy Istenről. 62–79, 78–79.¹⁰
- MsU 1399/D. De Religione Christiana. 1682. ff. 80–110.
- MsU 1399/E. Imadszagos Könyveczke, melyben szep halá adasok és könyörögések vadnak... ff. 111–180.
- MsU 1405/A–1. Tanulo gyermekek erköltsi regulái. 1654.
- MsU 1405/A–2. Argumenta in genere contra omnes locos controversos. 1585. 163 f.
- MsU 1405/B. Antitesis doctrinae Christi et Antichristi de Uno Vero Deo. 1654. ff. 165–212.
- MsU 1763. Körmöczi János: „Preces Philosophi ad Deum.” Kolozsvár, 1789.
- MsU 1663. Szentábrahám L[ombard] Mihály: Az Isten Ekkleszaijának sokféle változásairól... iratott szent Historia... Torockószentgyörgy, 1760–1763. 675.¹¹
- MsU 2145. Bíró Sámuel, Homoródszentmártoni [Letter], Szeben, 1709. 4f.

A beszámoló elején említett második témakör felvezetése gyanánt a következőket célszerű elmondanunk. Főként a külföldi együttműködés érdekében határoztuk meg a választott témakört a lehető legtágabban, s neveztük el így: *Spiritualista és kegyességi irodalom, váradalmas-profetikus publicisztika a Duna-medence középső térségében*. (Ez kedvező volt azért is, mert munkánk során a két Duna-menti Ausztria maradék protestánsainak sorsa és eszmei orientációja a magyarországiakkal szorosán összefüggőnek bizonyult – legalábbis a választott időszakban, az 1620 utáni évszázadban.) A tárgykör forrásanyagának máig megmaradt része hihetetlenül sokféle szóródott, s alig maradt egy-egy dokumentum a keletkezése helyén. Jó példa erre, hogy a spiritualista és háborúellenes-váradalmas irodalom Kelet-Közép-Európában leghatékonyabb terjesztőjének, Johann Permeiernek a páratlanul gazdag kézirat- és levelezés-gyűjteményét két, ma Halléban s egy-egy, Gothában illetve Weimarban található kódex őrizte meg, s az ő és levelezőpartnerei működési helyein semmi nem maradt fenn tőlük vagy róluk. (Mellesleg: bizonyos ma már,

¹⁰ Felhasználva a Keserű Gizella által Várfalvi Kósa Jánosról készített biobibliográfiai összefoglalásban. In *Bibliotheca Dissidentium*, i. m.

¹¹ Felhasználva a Kénesi Tözsér – Uzoni Fosztó-féle egyháztörténet modern kiadásának Balázs Mihály által írott bevezető tanulmányában: János Kénesi Tözsér – István Uzoni Fosztó: *Unitario-eclesiastica historia Transylvaniae. Liber I-II*. In János Káldos János (szerk.), bevezetőt írta: Mihály Balázs, Miklós Latzkovits. Budapest, 2002. (Bibliotheca Unitariorum IV/1–3.)

hogyan a legálisan Pozsonyban, illegálisan főleg Alsó-Ausztriában összeszerkesztett kódexek Hollandián keresztül jutottak mai őrzési helyükre.)

Kiválasztott példaként ennél az esetnél maradván lássunk néhány szűkebb értelemben magyar vonatkozású mozzanatot. A bécsi születésű – magyar ügyekben sokáig abszolút érdektelennek tűnő – Permeier figyelme attól fogva fordul a Kárpát-medence felé, amikor fölbukkan, s mindjárt középpontba kerül gazdag levelezésében Melchior Beringer von Königshofen udvari tanácsos. A császár volt udvari hadiszámvevője (*kaiserlicher Hofrat und gewesener Hofkriegszahlmeister*) 1637-ben új otthonából, Pozsonyból, frissen számol be Bécsben maradt barátjának az őt és az alsó-ausztriai féllegalitásban élő protestánsokat hevesen érdeklő magyar eseményekről, különösen a magyar rendek határozott föllépéséről a pozsonyi országgyűlésen. Az így kezdődő politikai együttműködésnél számunkra fontosabb, a bécsi-pozsonyi kör fő érdemének tartjuk az új eszmék iránti érdeklődés ébresztését s fönntartását. Nem lehet túlbecsülni annak jelentőségét, hogy a királyi Magyarország fővárosába, majd hamarosan felvidéki centrumokba, végül Erdélybe is eljutottak – nem egyszer Hollandiából, Angliából, jókora kerülővel, Danckán, Boroszlón át – a levelekkel együtt érkező könyvcsomagok, amelyekben aktuális híradások, fölhívások mellett jutott hely a súlyosabb mondanivalónak is, így chiliaszta elméleti okfejtéseknek és Jacob Böhme filozófiai értekezéseinek. Az értesülés- és gondolatforgalom föllélénküléséhez képest kevesebb siker kísérte a fordítási és kiadási terveket. Az ötlet-szinten maradó s a megvalósulás küszöbéig eljutottak is megérdemlik azonban a számbavételt.

Protestáns-heterodox nyomda Pozsonyban vagy környékén való alapításának csak a terve állapítható meg 1638 derekán, s a háborúellenes spirituális irodalom vezető német szerzőjének, Joachim Betkének fő művét is valószínűleg csak javasolták magyarrá fordítani. A Johann Arndt-féle nevezetes *Evangelienpostillen* két folio-kötetének újrakiadása része volt az – immár végképpen nem Bécsből irányított, hanem Pozsonyból, Melchior Beringer által finanszírozott és szervezett – nagyszabású irodalmi vállalkozásnak. Részletes ismeretekhez jutottunk arról, mikor indult el útjára a Johann Arndt összes kegyességi munkájának átjavítására és újrakiadására irányuló terv: Beringer 1641 májusi levelében az ekkor Bécsben lakó Johann Permeier számára ad megbízást a feladat előkészületeinek megszervezésére. Beringer Arndtot a háborúban annyit szenvedett egyszerű nép egyedül aktuális és fontos szellemi táplálékának nyilvánítja. Rekonstruálható, hogy elvégzik Frankfurtban a két vaskos kötet szöveggondozását, korrektúrával s a latin szövegek német fordításával; aktuális mellékletekkel és gazdag képanyaggal ellátva kinyomtatják.

Az anyag krúdában, hordókba csomagolva jutott le a Dunán Pozsonyba; ott kötötték be a példányok többségét, s különös gondot okozott a terjesztés, a szétküldés, főleg katolikus országokba, hitüket jórészt titokban megőrző protestánsoknak, köztük Ausztria olyan urainak, s főleg úrnőinek, akik kezdetől fautorai voltak a vállalkozásnak. Magyar és cseh Arndt-fordítás elkészítésének és kiadásának gondolata is hamarosan fölmerült, s ennek során Erdély is a figyelem középpontjába kerül. Pozsonyban 1642 márciusában kelt levélben Beringer már arról tudósít: „remélem, Bisterfeld úr a magyar és cseh nyelvre fordítás ügyében az erdélyi fejedelemmel nem kevéssé fog működni.” Két magyarországi arisztokratának, Nádasdy Ferencnek és Illésházy Gáspárnak címzi Beringer latin nyelvű ajánlását. A fordítások nyomdai előkészületeiről ez az utolsó tudósítás, bár másutt még szó van „a magyar királyság rendjei és városai támogatásáról”. Ma nem ismerjük a valószínűleg kiadásra nem került fordítások kéziratait, az átültetések azonban elkészültek, s a magyar közel száz évvel megelőzte Arndt fő művének, a *Wahres Christentum*nak megjelenését nyelvünkön.

Ezekhez a kiemelt példákhoz hasonlóan a sziléziai spiritualisták jelentékeny szerzője, Augustin Fuhrmann fő műve magyarra fordításának és kiadásának javaslatát se tudtuk volna rekonstruálni és adekvát módon bemutatni a Bázelen lévő mikrofilmanyag segítségével.

Bibliotheca Hermetica, Bazel

CD: Mikrofilmkatalog der Bibliotheca Hermetica (Amsterdam–Basel)
Paul Oskar Kristeller: Iter Italicum

Mikrofilmek:

Acta regni Christi, 1638 (Halle, Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Ms B 17a)

Johann Permeiers Briefwechsel, 1638–1644 (Ms B 17b)

Permeiers Briefwechsel (Stiftung Weimarer Klassik, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Ms. Q. 286.)

Abdruck unterschiedlichen Sendschreiben, Frankfurt/M. 1642/1643.¹²

¹² A dokumentumokat felhasználó tanulmányok: Keserű Bálint: Spiritualismus und neue Frömmigkeit im mittleren Donauraum. In M. Gaál–Baróti, P. Bassola (szerk.) „Millionen Welten”. *Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*. Szeged, 2001. 184–198; Keserű Bálint: Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische

Archiv und Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Halle

Magyarországi és erdélyi vonatkozású levelezés (válogatás a Franckesche Stiftungen levéltárának magyar vonatkozású anyagából, főképpen levelezés ill. kisebb terjedelmű írások)

A 167: 2t1; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann; Empf. 1. Dez. 1714.

A 167: 2t1; Voigt, Christoph – Francke, A. H., Wien, 12. Dez. 1714.

A 167: 2v; Schliermann, Samuel – Johann Treitmann, Leutschau, 2. Jun. 1714.

A 168: 110; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 1715. dec. 14.

A 168: 3; Voigt; Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 14. Jan. 1716.

A 168: 31b; Voigt, Extract aus Herr Voigts Schreiben, Wien, 20. Maerz. 1715.

A 168: 97a; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 10. Okt. 1715.

A 169: 20; Voigt, Christoph – Francke, August Hermann, Wien, 11. Jan. 1716.

A 172: 9; Németh, Georg Praeceptor Scholae Germ. – Francke, August Hermann, Halle, 5. Aug. 1718.

A 173: 40a; Toperczer, Petr. Paulus – Francke, August Hermann, (lat.) Eperjes, 15. Jun. 1719.

A 174: 133; Bél, Matthias – Francke, August Hermann, Posonii, 12. Sept. 1712.

A 174: 174; Bél, Matthias – Francke, August Hermann, Posonii, 31. Oct. 1720.

A 174: 74; Bél, Matthias – Francke, August Hermann, Pressburg, 31. Okt. 1720.

Version der Rettung Augustin Fuhrmanns. In „*Swer sinen vriumt behaltet, daz ist lobelich*“ L. Jónácsik et al. (szerk.) *Festschrift für András Vizkelely zum 70. Geburtstag*. Piliscsaba – Budapest, 2001. 271–280; Keserű Bálint: In den Fusstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken. In *Die Rosenkreuzer*. Hrsg. Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, 2002. 287–306; Font Zsuzsa – Keserű Bálint: Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730). In *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai, tanítványai*. Budapest, 2003. 277–287; Viskolcz Noémi: *Politika és profécia*. PhD-disszertáció. Szeged 2002.; Johann Arndt: Oratio über die uralte Philosophie. Kiadva: *Johann Arndt az ősi filozófiáról. Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával*. Fordítás, jegyzetek: Hankó Péter. Szeged, 2003; Henricus Nollius: *Parergii philosophici speculum*, 1623. Kiadva: *Afilozófiai parergon tüköre. Henricus Nollius rózsakeresztes regénye*. Ford. Kasza Péter, Jegyzetek, mutató: Fazekas Sándor. Szeged, 2003.

- A 176: 127; Francke, August Hermann – Torkos András, Halle, 6. Nov. 1722.
 A 116: 769–770; Dialogus zwischen Wernsdorf und Joh. Lehotzky, Dresdae, 2. Sept. 1727. (lat.)
 C 828: 36; Hosmann von Rothenfels, Johann – Francke, August Hermann, Wien, 10. Apr. 1709.
 C 828: 53; Habermann, Johann Baptist – Francke, August Hermann, Wien, 22. Mai 1709.
 C 830: 54, 55; Hosmann von Rothenfels, Johann – Francke, August Hermann, Wien, 1. Okt. 1709.
 D 90: 910–917, 1101–1105: Gespraech Siebenbürger Studenten, Wittenberg, Camburg 1721.
 D 121: Nr. 83 (320–340); Honterus, Johannes, Closius, Petrus: Series Pastorum Primariorum Coronensium – Heinrich Milde (lat.), Kronstadt, 1727.
 D 27: Bl. 104v-108v; Mezner, Joh. Georg – Beer, Fr. W. (lat. Copia) Bartfae, 16. Dez. 1724.
 D 27: Bl. 111–116; Treitmann, Joh. – Anon., 1. Sept. 1714.
 D 27: Bl. 116–118; Leutschauer, Protestation, einiger Herren. Copia. Leutschau, 19. Oct. 1723.
 D 27: Bl. 122; Leutschauer – Schwartz, Johann. Copia. (1723)
 D 27: Bl. 125–129; Leutschauer Vorsteher gegen d. Pietisten, Leutschau, 19. Okt. 1723.
 K 3: 23, 58–58; Johannes Filstich: Antwort auf die Fragen v. A. Freylinghausen über die Valachen in Siebenbürgen. Kronstad, 1729.¹³

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen

Michael Gottlieb Hansch kéziratosa hagyatékára vonatkozó iratanyag (Hansch Köleséri Sámuel barátja, levelezőpartnere volt.)¹⁴

¹³ Felhasználva: Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001; Hankó Péter: *Adalékok Christoph Nikolaus Voigt magyarországi tevékenységéhez*. Szakdolgozat. Szeged, 2003.

¹⁴ Felhasználva: Font Zsuzsa – Keserű Bálint: Erdélyi szász rajongók a 17. században; A brasói Johann Bayer, Lübeck prófétája. In *Kiss András-émlékkönyv* (előkészületben)

KOVAI MELINDA

Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika.*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002.

A kötet a 2002. január 1-én hatályba lépett törvényt megelőző és a törvény kapcsán a 2002-es parlamenti választások első fordulójáig napvilágot látott dokumentumokból, tudományos publikációkból, publicisztikából készült válogatás, minden kommentár nélkül. A „státustörvény” azonban mind a mai napig tárgya a bel- és külpolitikai, hírlapi, tudományos, kávéházi és kocsmai vitáknak határon innen és túl. Így persze felmerül a kérdés, mire használható egy ilyen szöveggyűjtemény? Lehetséges-e „objektív” válogatást készíteni *A státustörvény* címmel, amikor az *objektív* szót is csak idézőjelek között ízléses leírni, lehet-e határt húzni a vitában egy dátummal (2002. április), kik és mire használhatják ezt a vaszkó kötetet, kezébe lehet-e adni a képezelbéli marslakónak, ha megkérdezi valamelyikünkötől, hogy mi az a státustörvény? Leghelyesebb, ha a marslakó hátulról kezdi: olvassa el a kötet végén a törvény létrejöttének kronológiáját, majd az elejétől az egész kötetet, és ha még mindig nem érti, akkor lapozzon megint hátra, ott megtalálja a témában született irodalom egybegyűjtött bibliográfiáját, aztán menjen a könyvtárba. Földi és magyarul olvasó érdeklődő szemezgethet a kötetből: a szerkesztő ügyelt arra, hogy ki-ki megtalálja a szívéhez közel álló szerző véleményét Csurka Istvántól TGM-ig; ha mazochista alkat, dühönghet az ellenvéleményeken, ha a „higgadt politizálás híve”, türelmesen végigolvashatja a „másik oldalt”. Vagy létezhet olyan is, hogy valaki az 1999 és 2002 közötti intervallumban valahol elvesztette az ügy fonalát, mert mondjuk hetekig nem olvasott politikai napi- vagy hetilapot, esetleg társadalomtudományi folyóiratot, s akkor számára ez a kötet igazi hiánypótló. És persze lehetséges olvasóként még érdemes számon tartani az utókort: 10, 50, 100, 200 stb. év múlva a „Fejzetek a rendszerváltozás utáni magyar történelemből” című egyetemi kurzusok hallgatóit, oktatóit, történészeit és politológusait.

Mindezekon túlmenően a könyv egésze szól is valamiről. Arról, hogy a „státustörvény” nem pusztán a *2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról* köznyelvben meghonosodott, praktikusán rövidített elnevezése. A szöveggyűjteményben a nevezett törvénycikk csak egy a sok szöveg közül. Bár nehéz volna eltekinteni attól a tényről, hogy a törvény szövege előkelő helyen, közvetlenül a szerkesztő által írt előszó után áll, mégis az utána következő (a törvény szövegét kronológiai rendben megelőző) tervezetek, a tervezetekhez és az elfogadott törvényhez kapcsolódó hivatalos kommentárok, szakmai vélemények, tudományos publikációk, hírlapi viták, publicisztikai írások éppen úgy a „státustörvény” részei, mint a törvény szövege, amely hivatalosan nem a „státustörvény” címet viseli. A szerkesztő az előszóban ismerteti a válogatás szempontjait: releváns vitakérdésnek tekinti a nemzetfogalom problematikáját, a jogalany és a területen kívüli hatály kérdését, a magyar-magyar viszonyt, a diszkrimináció problémakörét, illetve a törvény várható hatásaival, nemzetközi visszhangjával kapcsolatos kérdéseket.

A kötet címe lehetett volna *A kedvezménytörvény* is, hiszen az 1999 és 2002 áprilisa közti időszakban ez az elnevezés is közszájon forgott, éppen úgy, mint a *státustörvény*, mégis: a Magyarország határain kívül élő, magukat magyarnak valló emberek státusa az, ami Trianon óta foglalkoztatja az érintetteket, és tárgya e kötet összes dokumentumának és cikkének – kivétel nélkül. *A státust* körbe lehet járni jogi, társadalomtörténeti, politikátörténeti, szociológiai, külpolitikai, belpolitikai, politikai filozófiai, szociálpszichológiai és még nyilván sok más egyéb szempont szerint. Lehet nézni légi felvételtől, történeti távlatokból, és fel lehet fogni úgy is, mint egy „örök kérdésnek” az aktuálpolitikai, üzleti stb. érdekek mentén történő kisajátítását. A 2001. évi LXII. törvény kapcsán keletkezett tanulmányok, cikkek és maguk a dokumentumok is (beleértve a törvény elfogadott szövegét) semmi újat nem tematizálnak, a *státustörvény* alkalom arra, hogy újra felvonuljanak a régi témák és megmutassák magukat a velük kapcsolatos álláspontok.

A státustörvény kapcsán kirajzolódó tudományos diskurzus (értve itt ez alatt a kötetben a *Tanulmányok* fejezetben szereplő szövegeket) része a politikátörténetnek: azaz felfogható úgy is, mint a határon túl élő magyarság helyzetével kapcsolatos koncepciók története Trianontól az alapszerződéséig és a Fidesz-kormányig. Ennek kapcsán – a kötet dokumentumait elemezve – rekonstruálható az elmúlt 80 év magyar nacionalizmusának eszmei folytonossága, illetve törespontjai. A külpolitikai elemző szemszövegéből e kötet segítségével a „reális viszonyokról és a reális viszonyok nemzetközi, szomszédos országokbeli és magyarországi megítéléséről”, a geostratégiai pozícióvál-

tozásról lehet beszélni, kiemelve, milyen érdekeket szolgálhat a NATO, az Európai Unió és a schengeni határok felől nézve a „magyar kisebbség helyzetének rendezése”, hogyan lehet hatékony nemzetpolitikai stratégiát kidolgozni. Ebben a diskurzusban élő és releváns (magyarázatra nem, legfeljebb fogalmi tisztázásra szoruló) fogalomná válik a *nemzetpolitika* (azaz az a politika, amely a magyar állam és a magyar nemzet határainak meg nem feleléséből fakadó problémákra keres megoldást).

A törvénybe foglalt státus a különféle bevándorláspolitikák felől is elemezhető: támaszkodhatunk reprezentatív, nagy mintán felvett kérdőíves felmérések adataira, amelyek megmutatják a határon túl élő magyarok „bevándorlási hajlandóságát” és ennek „motivációs hátterét”. A kötet felhívás a nacionalizmus klasszikus és modern elméleteinek, mi több, a közép-európai liberalizmusnak az újragondolására is; a dokumentumok segítségével olyan fogalmakat lehet újra tisztázni, mint a diszkrimináció, autonómia, asszimiláció stb. A státustörvény végiggondolása elvezet azokhoz az eszmetörténeti kérdésekhez, melyek a modernitást és a modernitás utáni nemzetkonceptiókat érintik.

A kötetet lapozgatva érdemes elgondolkodni azon, hogy a státustörvény kapcsán milyen sokféle határ tematizálódik. Talán nem volt még törvénytervezet vagy törvény, amely ennyire alkalmas lett volna arra, hogy ennyi égető kérdést tegyen fel egyszerre. A két világháború között feltett körkérdés, a „mi a magyar” a státustörvény kapcsán újra lefutja köreit: a *magyar* lehet minőség, kötelesség, identitás, választás eredménye, sors, egy ország állampolgára, egyén, csoport, egyének egy csoportja stb. A „mi a magyar?” kérdés elválaszthatatlan a „mi a nemzet?” kérdésétől. Ez ügyben szintén megmutatják magukat a hagyományos érvrendszerek, miszerint a nemzethez való tartozás szabad akarat, választás dolga, míg máshonnan nézve a nemzet organizmus, önálló minőség, mely az egyén fölött, de az egyénbe mélyen beleéve valóságosan létezik. A státustörvény kapcsán azonban nemcsak az merül fel, hogy mi, hanem az is, hogy ki a magyar. A kérdést csak ki kell mondani, és máris sokféle határ olvadozni kezd. A cikkek, dokumentumok, tanulmányok jelentős része foglalkozik azzal, hogy ki, vagy mi döntheti el egy egyén vagy csoport nemzeti hovatartozását. A személyi hatály, illetve a „ki lehet a törvény jogalánya” kérdés kapcsán a jog határai válnak képlékennyé: vitatható lesz, hogy a jog szabályozhatja-e az egyén identitását. Hol húzódnak az állampolgári jog határai? Mi tesz valakit állampolgárrá? A személyes identitás határait keresztülszelik az akarat határai: a törvény, tervezetei, a tanulmányok, publicisztikai írások egyaránt tematizálják a különbséget az „akaratum ellenére az or-

szághatáron kívül került” és az önszántukból az ország határain kívül élő, magukat magyarnak vallók között; a trianoni határokat a schengeni határok halványítják: különbség keletkezik az Ausztria területén akaratum ellenére élő és a többi szomszédos ország területén akaratum ellenére élő magyarok között. Képlékennyé válnak az állami, a civil és a magán szféra határai: a kötetben érvek és ellenérvek sorakoznak fel azzal kapcsolatban, hogy külföldön bejegyzett civil szervezet vagy egyház egy másik állam hatalmi jogosítványaiával felruházva magánszemélyeket kedvezmények igénybevételére jogosíthat-e fel azon ország határain kívül, amelyben az illető egyén él. Kérdéses, hol a határ állam és nemzet között: meddig terjed az állam felelőssége, és hol kezdődik a nemzeté, és egyáltalán: van-e a nemzetnek felelőssége, s ennek kapcsán hol húzódik a *polgár* szó jelentésének határa. A *citoyen* és a *bourgeois* mellett megjelenik a *nemzetpolgár*, az államnemzet – kultúrnemzet amúgy is képlékenynek tűnő határait végképp összemossa a *szerződéses nemzet*. És hogy még homályosabb legyen a kép: a *nemzet* ellenfeleként megjelenik a *kultúra*, amely természeténél fogva nem veszi figyelembe az állam határait. Problematikus-sá válik a *diszkrimináció* is. A kötet szövegeiben tematizálódik a „ki kit diszkriminál?” kérdése: Magyarország más ország állampolgárait, másik állam a magukat magyarnak vallókat vagy a schengeni határok a magukat magyarnak vallókat, vagy esetleg ebből kettő vagy mindhárom együtt diszkriminál. Ennek kapcsán felmerül az ún. pozitív diszkrimináció ismert kérdése: nem szülné-e mindez esetleg negatív megkülönböztetést más csoport(ok) felé (jelen esetben a magyar állampolgárok munkaerő-piaci helyzetéről van szó).

Az itt tematizált „határkérdések” a dokumentumokban, tanulmányokban, publicisztikákban explicit és implicit elméletek, gondosan kidolgozott koncepciók és irodalmi ihletettséggű merengések formájában jelennek meg a jog, a tudomány és a publicisztika nyelvén. Úgy tűnik, a státustörvény minden határsértése és határegyesítése diszkurzív határokat von össze vagy húz újra: a kötet bemutatja, hol mosódnak össze, illetve hol keresztezik egymást fogalmaink határai. Ettől persze a képzeletbeli marslakó még mindig a könyvtáros segítségére lesz utalva.